

HALMÁGYI ISTVÁN „NAPLÓI”-NAK

(1752–53. és 1762–69.)

MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI

TANULMÁNY

IRTA

MATSKÁSSY ANTÓNIA

BUDAPEST

1912.

TARTALOM.

Előszó.

I. RÉSZ.

1. fejezet.	Bevezetés. Halmágyi kéziratai.....	3. lap
2. „	Halmágyi István elődjai	4. „
3. „	Ifj. Halmágyi István élete.....	6. „
5. „	Halmágyi István Naplójának stílusa.....	11. „
6. „	Halmágyi Naplójának jelentősége és tartalma	12. „
7. „	A jelen tanulmány anyaga	14. „

II. RÉSZ.

1. fejezet.	Visszapillantás Erdélynek Magyarországhoz való politikai helyzetére	25. lap
2. „	Adatok az Erdélyben lakó népelemek jellemzéséhez	28. „
3. „	Erdély népe a politikai jogok szempontjából	33. „
4. „	A társadalom kiváltságosai. Nemesség. Udvar. Az uralkodóház tagjai	39. „
5. „	Társadalmi viszonyok és szokások a közéletben és magánéletben	48. „
6. „	Közállapotok és közhangulat.....	62. „
7. „	Vallási ügyek. Vallásszabadság. Térítések és kitérés. Erőszak és megtorlás ; vallási sérelmek. Templomok. Aposztaták. Anabaptisták. Szerzetesek (jezsuiták). Egyházi intézmények	70. „
8. „	Hadi viszonyok, határőrségek szervezése, katonai ügyek. Tisztek és katonaság visszaélései és garázdálkodásai	97. „
9. „	Közhivatalok és tisztviselők. Hivatalos administratio. Hivatalos nyelv. Illetékesség és hatásköri féltékenység. Fizetés. Corruptio. Jutalom és büntetés	103. „

ELŐSZÓ.

Halmágyi István naplófeljegyzéseire méltóságos dr. Békefi Remig zirczi apát úr hívta fel figyelmemet, a ki mint tanárom a bennük foglalt művelődéstörténeti adatok feldolgozására buzditott és akinek egyetemi tanítása és értékes útbaigazításai munkám megírásánál nagy hasznomra voltak. Fogadja érte ezen a helyen is elévülhetetlen hálám és köszönetem kifejezését.

Munkám egész eredményét, teljes összességében *egy* kötet keretébe azonban nem foglalhattam, mert a művelődéstörténeti anyag nagy változatossága és az adatok nagy halmaza messze túlhaladja azt a keretet, amely ilyen természetű dolgozatoknál szokásos.

Nyujtom itt ennélfogva munkámnak csak első és második részét, föntartva magamnak azt, hogy annak harmadik részét — melyhez különben még kiegészítő forrástanulmányokra is van szükségem — később, valamely szaklapban közléteszem. E harmadik rész vonatkozik főleg Erdély adóügyére és adózási viszonyaira, a közterhekre és szolgáltatmányokra.

Munkám főforrása ifj. Halmágyi István «Naplói» (HN); egyéb segédforrásaimat az illető helyen teljes címükkel idézem.

Budapest, 1912 május 6.

I. RÉSZ.

I.

Bevezetés. Halmágyi kéziratai.

Halmágyi István naplóit hazánk történetírói ismételtén tették kutatásaik tárgyává, már akkor is, a midőn azok még csak töredékesen és kéziratban voltak ismeretesek, mert tartalmuk nagyfontosságú úgy Erdély köztörténelmére, mint egyes kimagasló alakok családi történelmére vonatkozólag is. Bő forrásul pedig arra szolgáltak, hogy a székely határőrség keletkezéséről és szervezéséről egy ebben közreműködő szemtanú feljegyzései alapján betekintést nyerhessünk nemzeti történetünknek egy olyan korszakába, a melyről gróf Teleki Domokos «A Székely határőrség történetének» megírója azt mondja, hogy «egyik legsötétebb foltja az osztrák politikának Erdélyben».¹

Halmágyi István Naplójának eredeti példányát — a melyről több s részben hibás másolatok voltak forgalomban — dr. Szádeczky Lajos kolozsvári egyetemi tanár szerencsés véletlen útján találta meg gróf Mikó Imre kolozsvári palotájában (1. és 2-ik köt.) és a fentebb említett gróf Teleki Domokos hátrahagyott kézirati gyűjteményében, az Erdélyi Múzeum kéziratárában (3-ik köt.).

A Magyar Tudományos Akadémia pedig, felismerve Halmágyi Naplóinak történelmi fontosságát, anyagi támogatásával lehetővé tette azoknak kiadását és a sajtó alá rendezéssel dr. Szádeczky Lajost bízta meg. Megjelentek a «Monumenta Hungariae Historica» akadémiai kiadvány «Scriptores» c. sorozatának XXXVIII-ik kötetében, 1906-ban.

Ezt a kiadványt használtuk mi is tanulmányunk megírásánál, mely első szárnypróbálgatása egy a történeti kutatások terén még járatlan kezdőnek, a ki igénytelen szerény kíséreltetével nagyon is rászorul az avatott történettudós és szakember jóakaró megítélésére s elnéző bírálatára.

¹ Gróf Teleki D. az i. m. előszavában.

II.

Halmágyi István elődjai.

A Halmágyi-család eredetére és életrajzi adataira vonatkozó feljegyzések id. Halmágyi István, naplóírónk atyjának tollából származnak, a ki úgy a maga, mint atyja élete történetét husz hónapig tartó betegeskedése idejében «Apologia mea» címen megírta.¹

A Halmágyi-család eredetileg a fogaraszöldi Halmágy faluból származott. Naplóírónk nagyapját még Halmágyi Pap Jánosnak hívták s az otthon maradt vérrokonok tovább is a Pap nevet használták.²

Naplóírónk nagyapja, a ki 1650 körül született kálvinvallású szülőktől, korán jutott árvaságra. Iskola éveit a fogarasi iskolában kezdte, azonban egyszerre egyik idősebb tanuló társával együtt hirtelen eltűnt. Senki sem tudta, hová kerültek. Kalandos vágyuk Kassára vitte őket, a hol a jezsuiták kolostorában elhelyezést találtak, a katolikus vallásban neveltettek és a jezsuiták iskolájában tanítottak. Egy éjszaka, már mint a philosophia hallgatói és hogy a papi pályára való lépést kikerüljék, innen is megszöktek és Sárospatakra menekültek, a hol tanulmányaikat mint togátus diákok folytatták.

Halmágyi Pap János ezek után sok viszontagságon ment át. Ő az első, a kit Lipót 1669 november hó 28-án címeres nemeslevéllel tüntetett ki és a ki a szilágysomlyai predikátumot kapja.

1686-tól kezdve, a mikor néhány évig tartó bodrogkeresztúri tanítóskodás után mint a szilágysomlyai várkapitány íródeákja (titkárja) Szilágysomlyón letelepül, életének hátralevő részét itt tölti el. Szilágysomlyón találjuk őt 1688-ban mint a várőrség fizető mesterét, 1690-ben mint a német őrség ellátásáról gondoskodót és Szilágysomlyón éri őt utól a halál is 1692 május 7-én.

A Miskolczi Máriával 1678-ban kötött házasságából származó gyermekei közül három éli túl apja halálát. Sára, János és István. Ezen utóbbi, *idősb Halmágyi István*, apja a mi naplóírónk. Élete sokkal változatosabb, mint Halmágyi Pap Jánosé. Szereplése a nyilvános életben vagy a közügyek terén mozgalmasabb és jelentősebb is.

¹ HN. 429 l.² HN. V. l.

Idősb Halmágyi István, miután hat éves korában (1692) apját elvesztette és özvegyen maradt anyja 1693-ban másodszor férjhez ment, ennek nevelő gondozásában sem részesülhetett soká, mert anyját is 1696-ban, tehát 12 éves korában elvesztvén, sógora és rokonainak segélyezésére szorult. Részből a kolozsvári református kollégiumban, részből pedig 1696-tól 1703-ig, a Rákóczi-forradalom kitöréseig az enyedi kollégiumban tanult. Tanulmányai így erőszakkal érven véget, azokat már nem is folytathatta. Enyedről még gyalogszerrel hazamehetett Somlyóra (1703), de mivel ezt a várost a kolozsvári német őrség és a rácok fölprédálták és felgyújtották, 8 éven át bujdosni volt kénytelen és csak a szatmári béke megkötése után 1711-ben került ismét haza Somlyóra és választatott meg Kraszna vármegye közgyűlésén esküdtné, juratus assessor-nak. Ugyanebben az évben teszi őt báró Wesselényi Miklós, Közép-Szolnok (most Szilágy) vármegye főispánja, titkárává, a mely állásban 1715-ig megmarad, a mikor makacs lábbaja (scorbutus) miatt diszes állásától megválni kénytelen.

Ez időtől kezdve idősb Halmágyi István élete három éven át csupa szenvedés. Egymásután keresi fel bajának gyógyítása végett a legkülönbözőbb gyógyító helyeket és fürdőket, míglen 1718-ban Debreczenben meggyógyul és visszamehet haza Somlyóra, a hol aljegyzője (vicenotariusus) lesz a vármegyének. Egy évvel később (1719-ben) megnősül és Bölöni Sándor özvegyét, Décei Zsófiát veszi el, a ki őt hat gyermekkel megajándékozta.¹ Tíz éven át (1720—1730) Kraszna vm. főjegyzője volt és közben 1721-ben a pozsonyi országgyűlésre is és Bécsbe küldetett az adófizetési kulcsul szolgáló vármegyei porták számának helyesbítése, illelőleg az adó leszállítása ügyében.²

Tíz évi főjegyzői működése után 1730-ban alispánná választatott meg, de ezen emelkedésének nem nagyon örülhetett, mert részint hivatali működéséből kifolyólag sok kellemetlensége volt és családi gyász is érte. Míg ugyanis a somlyai ref. templom befejezésére vonatkozó építési engedély kinyerése érdekében Bécsben járt az udvarnál, 11 hónapig tartó távolléte alatt kis leánya Mária meghalt és az ugyanekkor Halmágyi Istvánról szárnyra kelt kalandos hírek³ otthon

¹ István (1719), Ferenc (1722), Mihály (1725), Mária (1727), Sámuel (1729), János (1731).

² HN. VIII. I.

³ Egyebek között azt terjesztették róla, hogy Bécsben rabságra vetették, elevenen megnyúzták, bőrét szalmával megtöltve küldik haza.

aggódó feleségét is ágyba döntötték, a ki rövid betegség után szintén meghalt.

Halmágyi épen felesége temetése napján érkezett haza. Háza gazdasága fel volt forgatva, kamrája, pinczéje kiürítve, ő maga pedig közel a kétségbeeséshez.¹

Szomorú özvegységben eltöltött másfél év után másodszor megnősült (1733 febr. 3.), mert öt hátramaradt fia mellé anyáról kellett gondoskodnia. Pap Katát, Kolozsvári Török János özvegyét vette el Ákos-ról (Közép-Szolnokban, mai Szilágy vm.).

Ettől az időtől kezdve naplóírónk apja hol Somlyón, hol Ákoson tartózkodik, a hová gazdasága is szólítja. 1739-ben végleg Ákosra költözködik. Anyagi viszonyai is rosszabbra fordulnak és midőn 1742-ben a pestis miatt Halmágyi családjá kétfelé szakad és ő maga feleségével Somlyón reked meg, gyermekei pedig Ákoson; a kémeri birtokát is eladni kénytelen. Most már élete végéig sokat betegeskedik. Halálát 1745 körül tehetjük. Fiára, ifj. Halmágyi Istvánra, nem hagyott ugyan nagy vagyont örökségül, de tisztességes nevet és jó tanultságot, mely kettő együttvéve a legnagyobb vagyonnal is felér.

III.

Ifj. Halmágyi István élete.

Ifjabb Halmágyi István, a tanulmányunk tárgyát képező Naplók írója, Szilágysomlyón született 1719-ben, mint idősb Halmágyi István kraszna-vármegyei alispán és ennek első feleségének, Décsei Zsófiának elsőszülött fia. Tanuló éveit a kolozsvári református kollégiumban töltötte. Ez időről kevés adatunk van. Tudjuk, hogy Rettegi György² is tanulótársa volt. Tanulmányainak végeztével mindjárt állást kapott és az erdélyi főkormányshéknél mint cancellista (fogalmazó) szolgált 1740—1751, vagyis addig az időig, amikor gróf Teleki László kormányshéki tanácsos azt az ajánlatot tette neki, hogy fiát, gróf Teleki Pált, kollégiumi tanulmányainak végeztével mint *hofmester* külföldre kísérje és külföldi akadémiákon való tanulmányait vezesse. Lehetséges, hogy Halmágyi István maga

¹ HN. VIII. 1.

² Rettegi György Emlékiratait kiadta Torma Károly 1884—85-ben, Abafi Lajos Hazánk c. tört. közlönye I—IV. kötetében.

akkor hagyta el a kollégiumot, amikor a kis Teleki Pál oda belépett és már előbb is mint házitanító működött a Teleki-ek családjában. Annyi bizonyos, hogy már gróf Teleki Sándor is, a kormányszéki tanácsos apja, Halmágyi atyját anyagilag is támogatta. Ez a pártfogás átment apáról fiúra.

Sokáig habozott Halmágyi, hogy 11 évi szolgálatát feláldozza-e vagy sem, viszont a gróf Teleki-család iránt érzett lekötöttsége, az a vágy, hogy újat lásson, Németországot, Hollandiát, Angliát beutazhassa, «idegen udvarokat vizitálhasson», győzött benne és ő elfogadja a gróf Telekiek ajánlatát, állásáról lemond és mint gróf Teleki Pál nevelője és mentora 1752 február havában megkezdí működését.

A megállapodás szerint négy évre kötelezte magát a fiatal gróf vezetésére. Ebből három évet terveztek Göttingára, az egyetemi kollégiumok hallgatására, egyet pedig Hollandia és Anglia beutazására, valamint külföldi udvarok meglátogatására.

A sors azonban másként intézkedett, mert időközben (1752 júl.) Rétsei, az erdélyi gubernium registratora meghalván,¹ erősen biztatták Halmágyit, hogy a megürült állásra ő is pályázzék. «Vonva vonják őt — úgymond Naplójában — ezen hivatalnak kézzel-lábbal való sollicitatiójára, ez provisio panis perpetui et honoris; ez holtig tartó kenyér, mely mellett Istent, királyt s hazát szolgálhatja az ember nemesak, hanem becsülettel...»² S ámbátor töprenkedik magában vajjon kívánhatja-e «félbe szakasztani az úrfi experienciájának és tanulásának cursusát? akit nagy bizodalommal és szép conditiókkal bíztak» lelkére és «valjon az iránta concipiált reménységekben mlts. szüleit megesalhatja-e»³ 1752 július hó 29-én mégis ráveszi magát és ír a főkormányshék elnökének, hogy a jelölésbe őt is felvegyék. Különben is nem nagy reményeket fűzött Halmágyi az ő esetleges jelöléséhez sem, mert úgy vélekedett, hogy az udvari cancellária az addig követett szokása szerint jár el és inkább még körülnéz, nem talál-e olyan kálomista kérvényezőt, aki az állás kedvéért valását cserélni⁴ és katolikussá lenni hajlandó? Amibe két esztendő is beletelhetik és addigra Halmágyi is tisztességgel

¹ HN. 488. l.

² HN. 489. l.

³ HN. 489. l.

⁴ «... Ha ez eddig való szokás szerint procedál a cancellária, én nem hiszem ezzel is vagy két esztendeig lelket nem lesnek. (H. N. 492. l.)

szabadulhatna magára vállalt mentori kötelezettsége alól.¹ Ha nem is a Halmágyi részéről említett okból, hanem más külső körülmények folytán, elhúzódik az ő kinevezése majdnem egy teljes évig. Maga Halmágyi is registratori állásának elfoglalását, gróf Teleki László unszolására, aki részére szabadságot akart kieszközölni vagy helyettest állítani, egyre halasztja.² Azonban gróf Teleki László a szabadságolást kieszközölni nem tudja és miután még színlelt betegség ürügye alatt rövid halasztást nyert³ az erdélyi főkancellártól és arra utasított, hogy augusztus hó 21-ére az erdélyi országgyűlésre okvetetlenül Szebenben legyen, Halmágyi június végén elindul és 1753 július hó 19-én szerencsésen Bécsbe érkezik, ahol a hó végéig megmarad, bemutatkozva új főnökénél az erdélyi főkancelláriusnál és a Bécsben időző erdélyieknek, akik őt mind nagyon szívesen fogadják.

Épen másfél évig volt hazulról távol. Tapasztalatairól, látott dolgairól, észleleteiről érdekesen számol el az a Napló, melyet külföldi útja idejében pontosan vezetett és amely az 1752. év február hó közepétől 1753 július hó 31-ig terjedő időt foglalja magában. Tartalmával külön is érdemes foglalkozni.

Bécsbe való érkezésével és a főkormányszéknél nyert hivatalos működésének megkezdésével Halmágyi István életében is új korszak kezdődik.

Nem magánember ő többé, akinek észleletei csak külső dolgokra, vagy másoktól hallott értesüléseknek reprodukciójára vonatkozhatnak, hanem egyik mozgató tényezője az állami szervezetnek, aki, bár nem volt neki döntő befolyása az ország ügyeire, mégis oly helyen állott, ahonnan alkalma volt mindent látni és éles megfigyelő tehetségével mindent helyesen megítélni. Mint kora politikai vezérférfiainak és legkiválóbb szerepvivőinek bizalmasa és meghitt embere, feljegyzései na-

¹ HN. 492. l.

² Erre vonatkozólag Naplójának 1753. évi május hó 9-iki kelte alatt ezeket írja: «Veszem méltóságos gróf Teleki László uram de 4-a költ currentis levelét, melyben gratulálván recenter consequált hivatalomban, per omnia sacra kényszerít, hogy a Bécsből jött parancsolatok, melyekről maga is értett, meg ne indítsanak, mert már egy német fő patronussa által ő felségéhez (t. i. Mária Teréziához) instantiáját promoveálta az én künn maradhatásom iránt, a méltóságos gubernium tagjait disponálta és Josintzi uramnál is végzett. Irnak is fel ő felségének iránta és így et caules et capræ salvæ erunt és én sine digustu fenn maradhatok . . .» (H. N. 590—91.) t. i. a fiatal gróffal külföldön, amihez nagy kedve volt.

³ HN. XIX. l.

gyon becsesek és annál értékesebbek, mert Erdély történetének egy igen nevezetes korszakára vonatkoznak.

Hivatalba lépése (1753 augusztus közepén) mozgalmas időbe esik, augusztus hó 21-én összeült Nagyszebenben az erdélyi országgyűlés, ami őt arra ösztönzi, hogy külföldön kezdett naplóírást folytassa. Napló-feljegyzéseinek ezen része azonban csak töredékben maradt reánk.

1753-tól 1762 július haváig nem lépett elő, hanem mint registrator hivataloskodott. Vezető állás volt ez is, melyben ha nem is érvényesíthette mindig saját meggyőződését, sok bajnak elejét vehette. Igaz ugyan, hogy ő maga elhárítja magától a felelősséget amikor 1763 márcziusában ezeket írja: ¹ «Én nekem mindenekelőtt kedvességem és creditumom vala, de mivel a sullyát az ujságok (t. i. újítások) iránt való expeditióknak velem iratták mind az udvarhoz, mind circulusoknak: szidni kezdenek, hogy minden törvényteleniséget a generalis,² cancellarius³ és én subscribálunk; holott én oka annak nem vagyok, mert mindenekelőtte felolvastatott, kétszer, háromszor is újra kellett írnom, gustusa szerint a præsnesnek és cancellariusnak, mivel nékem a' volt köteleességem, de a consiliariusok miért nem szólottak, midőn felolvastatott?»

1762 július havában nyeri el a guberniumi titkári állását, 1763-ban pedig Siskovits generális kivánságára az új székelügyi bizottság jegyzőjévé (actuarius) lesz, bár ⁴ ő maga erre nem vágyódott. Jelölték őt három évvel később, 1766-ban, a guberniumi tanácsosságra is,⁵ mely állás után ő maga is vágyódott, de midőn ettől elesett, azzal vigasztalta magát, hogy talán jobban is van így: « . . . mert — úgymond — így kevesebb responsabilitással tartozom, ha azt írom, amit parancsolnak. Légyen mindenekben Istennek szent akaratja.»

Vallásos érzületének nyilvánításaival és az Isten akaratában való megnyugvásával sűrűn találkozunk Halmágyi Naplójának lapjain. Vallásossága és hazafisága nem is tetszett elleneseinek, akik siettek őt Bécsben beárulni.⁷

A 60-as évek vége felé betegeskedni kezd, szeme is gyengül és úgy mint apja, ő is lábbajban szenved, ami miatt nyaranként gyógyfürdőket keres fel. Hogy hivatali terhein könnyítsen, lépéseket tesz 1769 július havában az iránt,⁸ hogy az Aranyos széki főtisztségre ő neveztesse ki, de az óhajtott

¹ HN. 63. l.

² Buccow.

³ Bruckenthal báró.

⁴ HN. 73. l.

⁵ HN. 281. l.

⁶ HN. 282. l.

⁷ HN. 359. l.

⁸ HN. 409. l.

előléptetést és nyugalmasabb hivatalt csak 1772 március hó 30-án nyerhette el,¹ amikor is Mária Terézia Halmágyit a királyi táblához rendes bíróvá kinevezte (inclytæ² tabulæ regiæ actualis adessor), nem egészen két évvel később 1774 febr. havában a marosszéki főkirálybírói tisztség adminisztrátorává neveztetett ki és mikor ezen állás végleges betöltésére vonatkozó választás alkalmával 4 katolikus és 3 református jelölt között Halmágyi Istvánra esik a szavazatok túlnyomó többsége, Mária Terézia királyné nem is késik és 1775 szeptember hó 21-én naplóírónkat Marosszék főkirálybírájává kinevezi, (supremus iudex regius sedis Siculicalis Marus). Mint főkirálybíró a törvényszéknek is, az ügynevezett folytonos táblának (continua tabula) elnöke volt.³

Ebben a méltóságban (officium seu dignitas) marad ő meg 9 évig, 1784 augusztus hó 10-ig, a mikor őt József császár Erdélynek új kerületekre való beosztása alkalmával Háromszék vármegyének s az abba kebelezett Barcaságnak, és Alsó-Fejérvármegye felső részének főispánjává nevezte ki (supremus comes) évi 1200 rhenusi forint fizetéssel.⁴

Halmágyi még nem is foglalhatta el állását, a mikor a guberniumtól új megbízást kapott. Híre érkezett ugyanis annak, hogy «Alsó-Gáld, Herepe és Gáltó községek oláh jobbágy lakosai magukat Gyulafehérvárrt katonácul a határ-őrséghez összeíraták s példájukat több alsó-fejérmegyei község is követni készül, a miből a legnagyobb munka idején a földesurakra töméntelen kár, a kincstárra a közterhek viselésében nagy hátramaradás s az egész országban a közrend megzavarása fog bekövetkezni.»⁵ A jobbágyságnak ez a mozgalma, a mely nem a Felség iránti buzgalomból eredt, hanem a földesurak és a vármegyei közigazgatás ellen irányult, fenyegető módon, mint a pestis terjedt tovább, gyorsan és oly nagy arányokban, hogy a gyulafehérvári hadbiztos értesítése szerint augusztus hó 13-tól 16-ig a vármegyéből 43 falu lakosai iratkoztak már fel katonának és a mozgalom át is terjedt már Hunyad-, Torda- és Küküllő vármegyékbe is.

Ez az a mozgalom, a mely később a Hóra-lázadásá fajult.

Minthogy gyors intézkedés volt szükséges és Halmágyi

¹ Okl. 635. l.

² A kir. tábla címzése = dicső, jeles, híres.

³ Okl. 639. l., 641. l., Bev. XXIX. l.

⁴ Okl. 645. l.

⁵ Bev. XXX. l.

történetesen Nagyszebenben tartózkodott, a gubernium augusztus 18-án öt küldötte ki kormánybiztosi minőségben azzal a feladattal, hogy Alsó-Fejér megyében vizsgálatot indítson, kutatassa a népmozgalom keletkezésének okait, a bujtogatókat nyomozza ki, fogassa el, a katonai összeírásokat, melyeket senki sem rendelt el, szüntesse be, a népet csillapítsa le és intse engedelmességre a felebbvalók és a földesurak irányában.¹

Halmágyi kiküldetésében nagy tapintattal és kellő erélylyel járt el. Jelentései² melyeket augusztus hó 23, 27 és 28-án a guberniumhoz intézett kellőképen világítják meg azt, miként kezdődött a népmozgalom, mi volt annak indító oka, célja, mi szolgált alkalmul és több tekintetben új adatokkal világítják meg azt a néplázadást, a melyet lecsillapítani nem sikerült és a melynek oly borzalmas vérfürdő lett a következménye, mignem azt a székely katonaság elfojtotta és Hora és Kloska 11 társukkal 1785 február 20-án Fejérvártt kerékbe törettek.³

Halmágyi Istvánnak ekkor azonban már nem volt szerepe, mert elővizsgálatának befejezése után 1784 október 4-én főispáni hivatalát elfoglalta. Díszes állásában azonban, melyre őt kiváló tehetségei, hivatali buzgalma, feddhetetlen jelleme, a közszeretet és közbecsülés emelték, soká nem marad meg, mert hirtelen támadt és csak két hétig tartó betegség után váratlanul meghal 1785 május hó 1-én Kilenyben Sepsiszentgyörgy mellett.

IV.

Halmágyi István «Naplói».

Mint azt már fentebb, tanulmányunk I-ső fejezetében megemlítettük, Halmágyi István naplószerű feljegyzései többrendbeli kéziratban, úgy eredetiben saját keze írásával, mint másolatban, több évre terjedőleg teljes épségben s hiány nélkül való teljességben, valamint esonka töredékekben maradtak reánk. Mindezekről, valamint hollétükről kimerítő tudomást szerezhethünk dr. Szádeczky Lajosnak, a Halmágyi István-féle Naplók kiadójának bő munkájából. Nekünk elegendő és mi beérhetjük azzal, hogy megmondjuk, miszerint

¹ Bev. XXXI. l.

² Okl. 672—94.

³ Bev. XXXIV. l.

a tulajdonképeni naplószerű feljegyzések három kéziratrészletből állanak. Az első, a legtekintélyesebb, három kötetet foglal magában, melynek I-je 1762 május havával kezdődik és 1764 végeig tart; II-ika az 1765 és 1766 évet foglalja magában; a III-ik kötet pedig 1767-tel kezdődik és 1769. évi szeptemberig halad. Az eredeti kézirat negyedrétegalakú és 1146 írott lapból áll.

Ezen fő-naplón kívül — mint a hogyan ezt Szádeczky elnevezi — van még egy másik kéziratrészlet, a mely másfél évet foglal magában, 1752 február közepétől 1753 július hó végeig. Ez a kisebb kézirat (192 írott levél negyedréten)¹ Halmágyi külföldi naplóját tartalmazza, a melyet mint gróf Teleki Pál hofmestere írt Göttingába való utazása és a göttingai egyetemi tanulmányok idejében.

Maradt fenn még egy kis töredék az 1753. évi nagyszombati országgyűlés kétnapi tárgyalásairól (augusztus 27-ikéről és 28-ikáról). Ezek azonban csak másolatban maradtak meg, eredetijök elveszett.

V.

Halmágyi István «Naplói»-nak stílusa.

Halmágyi Naplóinak nyelvezete telve van idegenszerűségekkel. Minden ötödik szava latin, és — a mi különben ezen kor íróival közös sajátsága — előszeretettel használ egész mondatokra terjedő latin fordulatokat vagy idézeteket. A mit minden nekézség nélkül *magyarul* is mondhatna meg, át meg átgyúrja latin szavakkal. Jó sokat kell olvasnunk, hogy ezt a keveréknyelvet megszokjuk, mely azonban ezen fogyatékosága daczára bizonyosságot tesz Halmágyi írói tehetségéről s rátermettségéről. Leírásai helyenként oly közvetlenséggel vannak megírva, hogy a jelenetek vagy személyek előttünk mintegy megelevenednek.

Mutatványul közlünk belőle egy-két szemelvényt, csak azért, hogy Halmágyi István irmodoráról az olvasónak is fogalma legyen:

«A criminalis commissio elvégezvén maga operatióját és a superrevisoria commissio is concludálván, írta vala Hadik őfelségének, hogy jóllehet őfelsége hatalmat engedett volt néki, hogy azon sententiákat, quæ ad mortem non tendunt,

¹ Bev. XX. l.

sine recurso, aut ulla augustæ dispositione expectata exequáltathassa; exequáltatott is eleinte hármat, Zöldékét, Lázár Istvánét és Bors Filepét; de már vége felé járván a dolognak, nemcsak, hanem minekutána Thordán újra némely kétségekre nézve ismét egybegyűjtette volna a criminalis comissiót, mégis semmiképen arra nem mehetek, hogy valakit törvény szerint condemnálhassanak, és valakihez még csak a hitetlenségnek árnyéka is közelíthessen, némelyeknek ugyan holmi haszontalan szókért valami négynek articularis poenat ítélték, de a többinek absolutiót kellett ítélni.¹

Halmágyi leíró-tehetségének bemutatására idézem annak a tisztelgésnek leírását, melyet Halmágyi és a fiatal Teleki gróf a hannoverai királynál² 1752 október 21-én tettek:» . . . Az audientiás palota tele volt cavallierokkal és dámákkal, discurált kinek kivel tetszett. A király csakhamar kijött; viszont a mekkora hosszú volt az ház, oly ovális circulust csináltak, melynek első sorát nagyobbára dámák foglalták el és egynehány ministerek. Legelsőbben egy igen szép ifjú dámához *Althennéhez* menvén a király, becsülettel megcsókolá, azt az egyet csak magát, azután rendre menvén, majd mindenikkel vígan és nevetve beszéllett. Leghosszasabban beszéllett az egymás mellett álló spanyol és saxoniai követekkel, meg ugyan a két siciliai követekkel, kiknek egyike más udvarhoz volt deputálva és erre felé csak udvarolni divertált. Megbotránkoztam egy kevéssé azon, hogy az én ítéletem szerint legszebb ifjú menyecskével csókolódott öfelsége, de kérdezvén az okát, mondák: az a dáma most introducáltatott elsőben s szokta a király az afféléket mindenkor csókkal köszönteni. Egy óránál valamivel tovább ott töltvén a király az időt, elsőben gróf *Jarmudnéra*³ nézvén, mindeneknek egyben complimentumot vetvén, bément. Utának érkezett gróf *Jarmudné* is, kivel szokott külön magára kártyázni, egy-két dámát néha invitálván, de azon házban nem szabad senkinek megjelenni másnak. Az audientiás palotában pedig a király bemenetele után játékhöz fogtanak s kártyáztak tizedfél óráig . . . »⁴

¹ HN. 258. l.

² Györgynél, a ki egyszersmind angol király volt.

³ Gróf Jarmudné vagy gróf Walmudné egy és ugyanaz a személy, György király neki adományozta a Jarmundi grófságot és vele morga-natikus házasságot kötött.

⁴ HN. 529. l.

VI.

Halmágyi Naplóinak jelentősége és tartalma.

Halmágyi István napló-feljegyzéseinek nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk, mert olyan ember tollából erednek, a ki hivatalos állásánál fogva és hivatali teendőinél fogva volt abban a helyzetben, hogy betekintést nyerjen kora legfontosabb eseményeibe, ki részben maga is intézője és végrehajtója sok oly intézménynek vagy intézkedésnek, melyek kihatással voltak Erdély közállapotának alakulására, ki korának úgy politikai, mint társadalmi viszonyait alaposan ismerhette, nemcsak azért, mert Erdélyben nem történt semmi fontosabb hivatalos intézkedés, a mely ne ment volna át az ő kezén is, hanem azért is, mert ő a főbb szerepvivők bizalmi embere volt, a ki a külvilág előtt, de még a beavatott végrehajtó közegek előtt is ismeretlen titkos célzatokat és titkos szándékokat is ismerte és a ki napló-feljegyzéseiben a legnagyobb őszinteséggel és leplezés nélkül tárta fel gondolatait és a mit maga tudott azt el nem titkolta, de nem is akarta eltitkolni.

Ha ezen kedvező külső körülményekhez még hozzájárul az, hogy Halmágyi István egyéni tulajdonságai is érvényesültek Naplóinak szerkesztésénél; ha belőlük látjuk milyen élénk és milyen éles az ő megfigyelő tehetsége, mily lelkiismeretes jár el¹ feljegyzéseinek szerkesztésénél, a beszerzendő adatok vagy kiegészítésre szoruló mellékkörülmények és részletek kipuhatolásánál; ha látjuk az ő érdeklődését minden iránt a mi őt, ha mindjárt alkalmilag is környezi: úgy meggyőződésé erősödik bennünk az a tudat, hogy Halmágyi az ő belső tulajdonainál fogva is rátermett arra a feladatra melyre vállalkozott, mikor Napló-feljegyzéseinek megírásához fogott.

Ha tehát beavatott volta, bizalmi állása és hivatala őt kora krónikásának felavatják, feljegyzései jelentőségükben és értékükben kétszeresen nyernek, ha ő mindezen felül még éles megfigyelő tehetséggel megáldott, minden iránt érdeklődő, lelkiismeretes írónak bizonyul, ki feljegyezni valóját — a hol azt a tárgy természete megengedi — vonzóan, tudja megszövegezni és érdeklődésünket ébren tartani.

¹ Helyet hagy egyes adatoknak később való pótló bejegyzésére.

De értékre és becsükre nézve nyernek Halmágyi napló feljegyzései még azáltal is, hogy a kor, melyre vonatkoznak, az események, amelyeket tárgyalnak, Erdélynek egy igen érdekes és nevezetes korszakát alkotják s így történetkútfői becsük és jelentőségük tagadhatatlan. A politikai élet hullámozása mellett a társadalmi élet mozgalmai tarka-barka változatosságban jelennek meg előttünk a «Napló» hasábjain, melyekről Erdélynek közigazgatása és közállapota az 1760-as években minden oldalról megvilágítva elébünk tárul.¹

Tudás vágyának és Halmágyi minden iránt való érdeklődésének köszönjük azt is, hogy feljegyzéseiben nem szorítkozik kizárólagosan a magyar dolgokra, hanem számos helyen foglalkozik külföldi eseményekkel és nevezetesebb külföldi dolgok és történetek leírásával is. Így jellemző vonásokkal adja nekünk a porosz, orosz, lengyel, török háborúk és belső állapotok képét.² A külföldi uralkodók közül rokonszenves hangon és történetekkel festi Nagy Frigyes porosz királyt, érdekesen írja le Poniatowski Szaniszló lengyel királylány választását és nagyon rokonszenvesen, kedves történetekkel fűszerezve jellemzi József császár felvilágosodott gondolkodását, ki úgy mint Mátyás király «kezdet az apróbb és nagyobb dolgokba egyaránt belé tekinteni».³ Nagyon érdekesen beszéli el⁴ Lubomirski herceg házasságát Hadik leányával, Annával Nagyszebenben, fényűző életmódjukat Erdélyben. Igen érdekesek azok a részletek is,⁵ amelyeket Radziwill Károly lengyel hercegről, ennek feleségéről, mesés gazdagságáról, cseledségének magatartásáról ír.⁶

Nem tartozik feladatomban keretébe és nem sorolhatom fel e helyen mindazokat az érdekesnél érdekesebb dolgokat sokféle változatosságukban, amelyekről a naplófeljegyzések során a külföldre nézve és külföldi dolgokra és viszonyokra nézve felvilágosító adatokat kapunk. Igen becsesek — és külön fel dolgozásra érdemesek — azok a földrajzi feljegyzések is, amelyeket Halmágyi a Göttingába való utaztában érintett városokról és vidékekről közöl.⁷ Idegen helyen az ő érdeklődése mindenre kiterjed, a város topográfiájára ép úgy, mint lakosságának számára, foglalkozására, kereskedelmére, iparára,

¹ Bev. XX. l.

² HN. 416—417. l.

³ HN. 215. l.

⁴ HN. 197—198. l.

⁵ HN. 335. l.

⁶ HN. 141—142. l.

⁷ HN. 459. sk. l.

a város tudományos intézményeire, kiváló szobraitra, kútjaira, tereire, templomaira, hídjaira, megélhetési viszonyaira, igazgatására stb. stb. . . . azzal a beható és majdnem olyan alapos részletezéssel, mintha a jelenkor úti könyvei, Baedekerjei szolgáltak volna neki mintaképül. Az ő feljegyzéseiből tudjuk például, hogy Nürnbergnek «több vagyon 500 nagyobb és kisebb utcájánál; 12 nagyobb és 130 apróbb csorgó-kutat lehet benne számlálni, 16 templomot, 44 ecclesiái házat, 12 hidat, tiz piacot, 365 tornyot a kerítésében, 21,000 házat, 75,000 gazdát és három óra kívántatik a város megkerülésére. 160 külömb-külobbféle malomnál in territoria Norimbergensi több vagyon.¹ A város szép házakból épült, kevés tiszta kőépület benne, úgy kevés házak, melyeket palatiumoknak lehetne mondani . . . »²

Ami mármost a magyar vonatkozású dolgokat illeti, mint-hogy tanulmányom tárgyát ezekből veszem és későbbi fejtegetéseimben azokra úgy is reátérek és azokat rendszerbe foglalva bemutatom: ehelyt csak meg akarom említeni azt, hogy Halmágyi naplófeljegyzései főleg sok adatot tartalmaznak a 60-as évek vezetőférfiainak jellemzésére és azon idők legfontosabb államügyeire nézve. A székely határőrség szervezésére vonatkozólag, mely körül akkoriban a politikai élet legfőbbképen forgott, Naplójának majdnem minden oldala tartalmaz egy-egy adatot.

Jellemzően domborodnak ki tolla alól gróf Haller János és gróf Kemény László gubernator, valamint Buccow fő kormánysszéki elnök és Bruckenthal báró kancellár alakjai; kitűnően jellemzi Buccow kormányrendszerét, Bruckenthal szereplését, Hadik nemes jellemét s utódjának, O'Donellnek egyéniségét. A mozgalmas idők ingerült hangulatát élénk közvetlenséggel ecseteli, amikor a székelyek ellenállását és küzdelmeiket a törvénytelen s erőszakos katonásítás ellen leírja, vagy amikor az oláhok mozgalmáról ír. Jellemzők a társadalmi életet vagy a közéletet megvilágító vonatkozásai, így: Bruckenthalné barátsága Buccow-val, Bruckenthalné összetűzése Hadiknéval; ³ báró Dujardin vérengző kegyetlenkedése jobbágyai felett, amiért katonai erővel elfogatván, börtönbe vettetett; ⁴ a

¹ HN. 468. l.

² Nürnberg különben ebben az időben, vagyis 1752-ben köztársaság, melyről Halmágyi ezeket írja: Ezen norimbergai respublica áll nemcsak magából a városból, hanem még azonkívül Altdorff, Hersbruck, Lauff és Gräfenberg nevű városokból s valami 500 faluból, melyek mind a város jurisdictiója s birodalmában vadnak. (H. N. u. o.)

³ HN. 153. l.

⁴ HN. 202., 354. l.

magyar gárdisták utazása Olaszországban; ¹ Hadik viszonya Bajtay püspökkel, aki «midőn egy bilét által opinióját kérte ő felsége, kit kellene comesnek tenni? Arra se tudott magától felelni, hanem mindjárt vitte a püspökhöz»; ² a katolikus gróf Bánffy Dénes viszálya feleségével; ³ gróf Bánffinétől leánya erőszakos elvétele; ⁴ báró Kemény Simon vadházassága; ⁵ a szászok kellemetlenkedése Hadik ellen; ⁶ a határőrség kikerekítése Fogaras földén s az ország határszélein; gazdasági és iparos egyletek felállítása stb.

VII.

A jelen tanulmány anyaga.

Mint azt már tanulmányunk első fejezetében megemlítettük, Halmágyi István naplóját több történetírónk használta fel történelmi kútfőül. Legelőször gróf Lázár Miklós, aki 1858-ban Kolozsvárt kiadta «A gróf Lázár család» cím alatt saját családjának történetét és aki főleg azon őseire vonatkozólag szerezhett belőle bő adatokat, akinek a család a grófi rangot köszöni.

Tíz évvel később, 1868-ban, gróf Teleki Domokos tollából jelent meg egy nagybecsű tanulmány a Budapesti Szemlében «Erdély három államférfia a XVIII. században» cím alatt. Ebben a tanulmányban méltatja gróf Teleki Domokos: gróf Bethlen Gábor erdélyi kancellárt, a már fentebb említett gróf Lázár János országos elnököt és kormányzó-jelöltet és báró Bruckenthal Sámuel kancellárt s kormányzót. E tanulmány vonzó és érdekes rajzát adja az erdélyi közállapotoknak is a XVIII. század derekán.

¹ HN. 220. l.

² HN. 236. l.

³ HN. 317., 327. l.

⁴ «Látván ez is (t. i. Pikler hadnagy), hogy önként nem adják, 16 katonával körülvétetvén gr. Telekit, az anya öléből a kisasszonyt Ágnest a hadnagy kihuzza; melyen a megkeseredett anya megindulván, ragadja kis penicillus bicsakját s az oldalába szúrja a kést a hadnagnak. Midőn másodszor akarta, gr. Teleki ellenzette, hogy ne cselekedje. Levívén azért a kisasszonyt és gr. Bethlen készen lévő hintójába bététvén, elvivék Szent-Pálra, onnan Küküllővárra, végre Kolozsvárra. (H. N. 317—318. l.)

⁵ HN. 290. l.

⁶ HN. 397. l.

Még egy munkával ajándékozott meg minket gróf Teleki Domokos, melyet azonban élete vége felé őt gyöttrő súlyos betegsége miatt már sajtó alá nem rendezhetett és melynek kiadására Szabó Károlyt kérte fel. Ez a munka Telekinek «A székely határőrség története» című munkája, mely 1877-ben jelent meg már a szerző halála után és a hátramaradt hagyatékának terhére.¹

Mind a három munka vagy tanulmány még oly időből való, amikor Halmágyi Naplói kiadva még nem voltak. E Naplók kiadása (1906-ban), valamint a kiadás közben tett levéltári kutatások, mindinkább élénkebbé tették dr. Szádeczky Lajosban azt a kívánságot, hogy kutatásait fél munkával ne végezze, hanem kiadhassa a teljes anyagot és amiről eddig gróf Teleki Domokos becses bár, de mégis csak hézagos képet adhatott, mert levéltári kutatásokat nem végezhetett: ő (t. i. Szádeczky Lajos) írja meg és adhassa ki a «Székely határőrség szervezése»-re vonatkozó igaz történetet. A Magyar Tudományos Akadémia Szádeczky tervezetét a Történelmi Bizottság elé terjesztette s így keletkezett az a vaskos 879 lapra terjedő kötet,² mely míg első részében a székely határőrség szervezésének kimerítő történetét adja, mely bemutatja «miként forrongott a belső Székelyföld mint egy megbolygatott méhkas, minő zavarokat és anarchiát idézett elő Buccow és társai erőszakos fellépése . . .», második részében levéltári kutatásainak teljes anyagkészletét bocsátja rendelkezésünkre.

Midőn történetírásunk nagy mesterei és a történeti kutatás kiváló művelői annak a nagyfontosságú korszak egyik jelentékeny kútforrását (hazánk történetének egy következő fontos és még a mai korra is kiható nagy esemény megvilágítására használták fel: én, mint szerény és igénytelen kezdő, első próbálgató kísérletemben, csak oly kérdések vizsgálatára vállalkozhatom, melyek a nagy politikai események mellett háttérbe szorulnak, melyekhez nem a mélytudású történész, széles látókörű tudós éles ítélőtehetségére van szükség, hanem melyeknél beérhetjük a mult iránt érdeklődő kezdő szorgalmával és lelkiismeretes buzgóságával, oly kérdések vizsgálatára tehát, amelyekre a mélyreható állami intézmények írói figyelmüket ki nem terjesztették,

¹ Az elhunyt szerző végakarata szerint az örökösei költségén közzétett munka árából bejövendő egész összeg a magyar írói segélyegylet alapítékjének gyarapítására van följánlva. Gr. Teleki Domokos i. m. VII. l.

² Szádeczky Lajos id. munk. VII. l.

ámbár az illető kor ismeretét azok is egy-egy jellemző vonással gazdagítják.

Hogy mennyire fontosak ezek a részletkérdések, melyek hazánk kulturális fejlődésének menetét adják, hogy a korok kultúrtörténeti vonatkozásai mint domborítják ki a világmozgató történeti eseményeket: azt meggyőző erővel hirdeti budapesti egyetemünk egyik kimagasló alakja, a művelődéstörténeti tanszék tanára, dr. Békefi Remig egyetemi tanár, kinek tanítványául én is valloam magamat s kinek tanításából merítettem azt a lelkesedést, mely engem tanulmányom megírásánál áthatott és amelyért neki el nem hervadó hálával tartozom.¹

Tanulmányom kultúrtörténeti vonatkozású anyagának váza és kerete tulajdonképen meg van adva, illetőleg már meg volt adva mielőtt még munkám kidolgozásához, a keret kitöltéséhez fogtam volna. A fő irányadó szempontok állandók és csakis a csoportosítás és berendezés az, amely mindenkori a kútforrásul használt író munkájának tartalma szerint változik.

Igy például a tudományokra és ismeretekre vonatkozó művelődéstörténeti vonatkozások meg vannak az én dolgozatomban is, de hogy miként csoportosítom a protestáns egyetem kérdésére (160. l.), a külföldi egyetemek látogatására (148. l.) vonatkozó adatokat, az egyetem ügyében Mária Teréziához intézett feliratot (140. l.), a külföldi egyetemek látogatására vonatkozó tilalmat (139. l.), az iskolák és templomok építésénél szükséges munkaerő és építőanyag szolgáltatására vonatkozó követeléseket (300. l.), vagy hogy Balázsfalván könyvnyomdát állítsanak és senki máshonnan oláh könyveket be ne hozzon (383. l.)... oly részletek és részletdolgok, melyeken kívül még sok, igen sok más is akad Halmágyi Naplóiban, melyekről dolgozatom III-ik részében behatóan számot is adok, de melyekre itt e fejezetben bővebben nem terjeszkedhetem.

Hasonlóképen kész a keret, ami Erdély ethnographiai vonatkozásait illeti, akár Erdély népeinek ellenségeskedéséről és a székelyföldi zavarok lecsillapításáról legyen a szó (56. l.), akár pedig a magyarok, székelyek, szászok vagy oláhok szokásairól, kiváltságairól. Helyt találhatnak tanulmányaimban az országos intézményekre, a városi életre és vallási viszonyokra vonatkozó adatok. Ezek közül említem az állandó törvényszékek szervezésének kérdését (60. l.) a vegyes törvényszékek

¹ Közben dr. Békefi Remig megválasztatván a cisztercita-rend apátjának, az egyetemi tanszéktől megvált.

intézményére (415—416. l.), ennek tagjaira (306. l.), assessorjaira (279. l.) vonatkozó feljegyzéseket, a mixta commissio kötelességére illetőleg hatáskörére és az elnöki tisztség betöltésére vonatkozó intézkedéseket (279. l.); a bűnvizsgálati bizottság eljárása és működése Vajdahunyadon és Csikban (148., 145., 113—114. l.), a perpetuum judicium, szökevényeknek adott királyi kegyelem (372. l.), amnestia, (258. l.), magyar honosítás (358. l.), király-kitüntetések (109., 42., 36. l.), emlékérmek veretése Mária Terézia szerencsés felgyógyulásának emlékére (362. l.) és számos más dolog a maga helyén csoportosítva és megvilágítva kikerekíti és teljessé teszi majd azt a képet, melyet Erdély közmívelődési állapotairól elszórta találunk Halmágyi naplóiban.

Méltatást juttatok a városi életnek és társadalmi viszonyoknak. Találunk a köztisztviselők anyagi helyzetét illetőleg szórványosan adatokat a fizetési viszonyokról, kezdve a napi-díjastól és gazdasági irtóktól fel egészen a kancellárig és a királyi biztos napidíjáig vagy a gubernátor pensiójáig.

Külön csoportba foglalom össze a vallási viszonyokra vonatkozó adatokat, mint a minők például az apostaták elzárásáról és szabadonbocsátásáról szóló naplófeljegyzés (253. l.), a református férfiú házassága katolikus leánynyal (246. l.), a protestánsok üldözésének szünetelése (419. l.), reformátusok büntetése a kereszt meggyalázása miatt (405. l.), a református prédikációknak korlátozása (404. l.), reformátusok mellőzése a közhivatalokban (322. l.). Szó leszzen abban a fejezetben az erőszakos térítésekről (275., 300. l.), az egyházi jövedelmekről (231. l.), az oláh papok felszenteléséről (383. l.), francia szerzetesek száműzetéséről (308. l.), a brassói és kolozsvári jezsuitákról stb. stb.

Külön fejezetekben tárgyalom majd az ipart, kereskedelmet és közlekedést érintő vonatkozásokat; ilyenek a gabonapálínkfőzési tilalom (283. l.), a segesvári vászongyár (326—327.), az oláhok sószállítási joga a Szamoson (330. l.) stb.

Szintűgy értesülést nyerünk majd a mindennapi élet apróbb részleteiről és egyes fontosabb szertartásszerű formáiról. Az udvar fényűzése (216. l.), az országos gyász (208. l.), a követ öltözte (245. l.), arcfesték és tilalma (216. l.), főhivatalnokok beiktatása (378. l.), a püspök házának díszítése (112. l.), a pénteki tánc eltiltása (99. l.), esküvő (198. l.), bálók (294. l.), babonák (207., 208. l.), égi jelek, földrengés (219. l.) egészségügyi intézkedések stb. stb.

Hogy abban az időben, a mikor Halmágyi mint a határőrséget szervező bizottság jegyzője működött, neki bő al-

kalma nyílt a honvédelmi dolgokról is írni, talán külön nem is említendő. Erre vonatkozó feljegyzéseit külön fejezetben csoportosítottam. Legtöbbször hangzik fel az erőszakos katonaállítás miatti panasz, de szó van József császárnak elnéző bánásmódjáról is és pártfogásáról a magyar gárdistákkal szemben (217. l.), a véghelyek (plájok) őrzéséről (83. l.), az adózásokról a nationális militia érdekében (14. l.), katonák garázdálkodásáról nemes emberrel szemben (51—52. l.), a katonai visszaélésekről, mint a fogarasi szökések okairól (325. l.), birtokelkobzásról katonák számára (386., 269. l.) stb. stb.

Külön csoportosítva tárgyalom még a közállapotokra, a gazdasági viszonyokra és számos egyéb más dolgokra vonatkozó adatokat is, a melyek Halmágyi Naplóiban bár szórva nyosan, de szintén előfordulnak.

Hogy a fentiekben vázolt keret betöltésére Halmágyi munkája mily és mennyi anyagot szolgáltat, tanulmányom második és harmadik részében fogjuk látni, amelyekben tárgyi összetartozás szerint rendszerbe foglalom naplóírónk feljegyzéseit.

II. RÉSZ.

I.

Visszapillantás Erdélynek Magyarországhoz való politikai helyzetére.¹

Hogy Halmágyi naplófeljegyzéseit és a munkájában foglalt kulturtörténeti adatait kellőképpen megértsük és értékelhessük, szükséges, miszerint belehelyezkedjünk abba a korszakba és azok közé a viszonyok közé, a melyben és a melyek között ő élt. Ismernünk kell Erdélynek akkori helyzetét Magyarországhoz, annak a korszaknak úgy Bécsben irányító eszméit és idehaza törekvéseit és tájékozódva kell lennünk azon intézmények és polgári s társadalmi viszonyok fejlődése és multja felől, a melyekre vonatkozólag Halmágyinál értékes feljegyzéseket találunk.

Ennek megfelelően mindenekelőtt Erdélylyel kell foglalkodnunk, melynek a szent koronához való viszonyában három korszakot különböztethetünk meg, ú. m. 1. az elszakadás előtti, 2. az elszakadástól, 1571-től a Habsburg királyoknak történt meghódolásig terjedőt, 1690-ig, és 3. a meghódolástól a Magyarországgal való teljes egyesülésig, 1848-ig terjedő időszakot.

Az első korszakban, vagyis 1571-ig Erdély csak kiegészítő rész (pars), azaz a magyar állam területének oly darabja, mely a szent korona területi felségjogának alá volt vetve, de amely e mellett a biráskodásra és közigazgatásra nézve törvényekben biztosított különállást élvezett. Dacára azonban a biráskodási és közigazgatási különállásnak,² az erdélyi vagy erdőn túli részekben a magyar nemesség s ennek révén a magyar jog volt az uralkodó.

A második korszakban (1571—1690), vagyis százhusz éven át, Erdély nem kiegészítő része többé, nem autonomikus

¹ Dr. Ferdinándy Gejza: Magyarország közjoga (Alkotmányjog) Bp. 1902. 118—128. l.

² A különállás csakis erre a kettőre vonatkozott.

tartománya Magyarországnak, hanem már önálló fejedelemség, mely a török szultán védnöksége alatt áll. A «partes Transylvanæ» vagy «partes Ultrasylvanæ», az «erdélyi vagy erdőn túli részek» elnevezése azt már nem illeti meg és Erdélyből Erdélyország lett. Az ezen második korszakot kezdő évben, 1571-ben elszakad az anyaországtól, Magyarországtól és ez időtől fogva különálló államot, a magyar királyságtól független erdélyi választófejedelemséget alkotja.

De ezt az úgynevezett elszakadást, a Magyarországtól való elválást, nem szabad és nem is lehet teljes vagy végleges különválásnak tekintenünk. A különválás dacára Magyarország és Erdélyország az összetartozóság tudatát úgy lényeges dolgokban, mint sok külsőségben is fenntartotta és ápolta.

Igy az államalkotó nemzet, a mely Erdélyországban a vezető szerepet játszotta, ugyanaz a magyar nemesség volt, a mely Magyarországon. A magyarországi nemes Erdélyországban és az erdélyi nemes Magyarországon, külön nemesítésre nem szorult, nemesi birtokot szerezhetett és nemesi jogait mindkét országban gyakorolhatta, anélkül, hogy ahhoz külön nemességszerzési tény megkívántatott volna.

Ebben a második korszakban, vagyis azon időtől fogva, hogy Erdélyország mint Magyarországtól külön álló állam (mint a magyar királyságtól független erdélyi választófejedelemség jelenik meg) jut címerhez is, a mely a három nemzet címerének egyesítéséből alakult.¹

A harmadik korszakban (1690—1848.) — a melyiknek idejébe Halmágyi István naplójának írása is esik — Erdélyország már nincsen a török szultán védnöksége alatt, meghódolt a magyar királynak, és I. Lipótnak 1691 december hó 4-én kiadott hitlevele (diploma Leopoldianum) alapján a magyar király oltalma alatt áll és Magyarországhoz tartozik, de azért vele homogen egészszé nem egyesül, hanem megtartja saját alkotmányát, a három nemzet és négy vallás unióján alapuló régi közjogi szervezetét és saját különállását, a mit különben az 1791-iki erdélyi VI. törvényeikk is kijelent, mondván, hogy «az összes országokkal és tartományokkal való egység

¹ Erdélyországnak címere: «vörös pólyával szélkében két mezőre osztott paizs, a felső kék mezőben aranyesőrű, vörösnelyvű, emelkedő fekete sas kiterjesztett szárnyakkal (magyarok címere), ettől jobbra arany nap, balra megújuló hold (székelyek címere), az aranszínű alsó mezőben hét háromormú vörös vár, négy felül és három alul (szászok címere).»

kapcsa... csakis azok együttes birtoklására és kölcsönös védelmére nézve maradván osztatlan és felbonthatatlan.»¹

A magyar királyok Erdélyországban — a melyet Mária Terézia 1765 nov. 2-áról keltezett aranypecsétű diplomával nagyfejedelemséggé emelt — nem királyi minivoltuk alapján, hanem mint Erdély fejedelmei gyakorolták a főhatalmat² és ebben a korszakban, vagyis a diploma Leopoldianum után egészen 1848-ig Erdélynek külön közjoga volt, külön országgyűlése és kormányzói voltak a guberniumban és az erdélyi udvari kancelláriában s az ottani bíróságok és a magyarországiak között nem volt semmi kapcsolat. Erdély a magyar király által, de mint rendi jogokkal bíró külön tartomány, kormányzott idegenek tanácsa szerint.

De mivel Erdélyben a nemeseknek főrendje nem vált külön a közrendtől és így a nemesség megtartotta közjogi egységét s ennél fogva ott a nemeseknek nem volt egy olyan osztálya a mely az országgyűlésen³ személyesen megjelenni jogosítva volt, hanem a nemesek közül személy szerint csak azok és annyian vehettek részt az országgyűlésen a kiket és a hányat arra meghívni a király jónak látott: az erdélyi országgyűlések gyengének bizonyultak ahhoz, hogy a királyok által mint fejedelmek által érvényesített idegen politikával szemben erősebb ellenállást fejthettek volna ki, mert gondoskodtak odafenn Bécsben arról, hogy csak azok kapjanak királyi meghívót, a kik az udvari politika hívei voltak. És az országgyűlések ezen gyengesége volt egyik főoka annak, hogy Erdélynek Magyarországgal való teljes egyesülését és beolvadását sürgessék s 1848-ban törvényhozással ki is mondták.⁴ Az 1849-ben kezdődő abszolutizmus korszaka húsz évre ugyan elodázza az 1848-iki törvények végrehajtását, de az 1867-ben bekövetkezett kiegyezés az erdélyi területet a magyar miniszterium hatósága alá helyezi és az 1868: XLIII.

¹ „... et velut propriam habentem constitutionem, nullique alteri regno subjectam, juxta proprias leges et constitutiones legitime confirmatas, non vero ad normam aliarum provinciarum hæreditariarum gubernabant; indivisibili ac inseparabili cum omnibus regnis, et provinciis quoad simultaneam duntaxat possessionem, et mutuum defensionem unionis nexu....» Magyar Törvénytár 1540—1848. évi erdélyi törvények (Fankl. társ. kiad. 1900) 500—501. l.

² Mária Terézia volt az első, aki az «Erdély örökös fejedelme» címet többi címei közé felvette.

³ A főtisztviselőkön kívül.

⁴ A teljes uniót — «Erdélynek Magyarhonnal egygyé alakulását» — az 1848. évi pozsonyi VII-ik és 1848. évi kolozsvári I-ső törvénycikk mondtotta ki.

törvénycikkkel Erdélynek Magyarországgal való teljes egyesítését véglegesen és részletesen szabályozza.

II.

Adatok az Erdélyben lakó népelemek jellemzéséhez.

Hogy az erdőn túli részeknek három nemzete, a magyarok földjén lakó magyarok, a székelyek földjén lakó székelyek és a szászok földjén (a királyföldön) lakó szászok az 1437. évi erdélyi parasztlázadás után és ebből kifolyólag ugyanazon évi szeptember havában a Kápolnán tartott közgyűlésen mily feltételek mellett kötöttek egymással kölcsönös véd- és dacsövetséget, melyet 1438-ban Tordán és 1459-ben Medgyesen megújítottak;

hogy miként következett be a mohácsi vész után (1526) két királynak megválasztásával Magyarországnak két részre szakadása és miért nem szállott vissza az 1538. évi nagyváradi béke egyezményeinek ellenére János királynak 1540-ben bekövetkezett halála után ennek területe Ferdinándra;

valamint, hogy miért nem tartotta magára nézve előnyösnek és jónak az erdélyrészi nemesség János Zsigmondnak elhunytá után (1571) a királyi Magyarországgal való újra egyesülést és miért vélte az jobbnak, hogy Báthory Istvánnak fejedelemsémmé való megválasztásával Magyarországtól elszakadjon és a magyar királyságtól független erdélyi választófejedelemséget léptesse életbe:

mind meg annyi olyan kérdések, melyekre megfelelni nem tartozik munkám keretébe és melyekre a közkézen forgó nagyobb történelmi művek megadják a felvilágosítást.

Elegendő, ha tanulmányomban arra utalok, hogy Erdélyországnak három államalkotó nemzete és más népelemek között eléggé sűrűn merültek fel ellentétek, a melyekből az illető népfaj jellemző sajátosságai nyilvánvalókká lettek és erősen kidomborodtak.

Erre vonatkozólag Halmágyi naplófeljegyzései is tartalmaznak adatokat, főleg a *szászokra* nézve, a kikkel szemben helyén való a bizalmatlanság. Elsősorban azért, mert őket az udvarnál kedvelik, reájuk hallgatnak, nekik kedveznek mindenben, hiszen az államérdek úgy hozza magával, hogy addig a szászokat ne bántsa az udvar, míg a magyarok és

székelyek iránt való szándékát végbe nem viszi, mivel erre legalkalmasabbak a szászok. Minekutána pedig mindenek rendbe jönnek, azután magyarok kezibe adja a szászokat, hogy ők is odahozattassanak, a honnan őfelségének legtöbb haszna leszen».¹ Ez ellen pedig küzdeni nem lehet, «... ennek úgy kell menni mindaddig, a míg mehet, szászé lévén mind Bécsbe, mind Erdélyben minden directio».²

A magyarok elkeseredésének ezért volt is alapja, mert a szászok kedvezményes helyzetükkel visszaélve, ebből mindenütt előnyökre, még a többiek rovására is szert tenni nemcsak törekedtek, hanem előnyökben részesültek is, sőt akadtak túlbuzgó szász tisztviselők, a kik még tiltott eszközökkel is éltek, hogy egyes esetekben a szászok javát előmozdítsák. Gróf Teleki Lászlónak baja gyűlvén (1765) a Szebenben neki rendelkezésre bocsátandó szállása miatt, nyíltan vádolja a magistratust, egy fontos okmányának, a regulamentum eredeti példányának az ügyiratok mellől való eltüntetésével és «... azt mondotta több kemény szavai között, hogy azt az exemplárját a regulamentumnak, melyet őfelsége approbált és leküldött, a rescriptumból kilopták és magok tetszése szerint kinyomatván, azt tették bé helyette.»³ Kevésel utána bővebben is foglalkozhatott a szászok visszaéléseivel, a mikor a guberniumban elreferálta «... a szász oeconomicum directoriumnak»⁴ is utolsó és felette kemény repräsentatióját a szász tisztek⁵ ellen. Megmutogatták abban engedetlenségeket, hazugságokat, a directorium ellen feladott hamis vádjokat, interessentiájokat⁶ s kinevezték, hogy a mely talám 90 vagy több ezer fundust a szebeni magistratus recognoscált, azután *Hutter* consiliarius⁷ és *Bruckenthal Mihály* 30 ezerre hamisan decurtált és notarius *Seivert*-tel a több ratiókat is corrigáltatták, egy szóval felette keményen előadták s minden propositiókat⁸ authenticum documentumokkal próbálták.»⁹ Ha az ilyen természetű vádaknál óvakodnunk is kell az esetleg csak szórványosan előforduló jelen-

¹ HN. 187. l.

² HN. 230. l.

³ HN. 186. l.

⁴ A szász gazdasági igazgatóság.

⁵ Tisztviselők.

⁶ Haszonlesés, részrehajlás.

⁷ A szászok képviselője és a szászok ügyeinek referense a guberniumban.

⁸ Előterjesztésüket, állításukat.

⁹ Beigazolták; HN. 187. l.

ségek általánosításától, mégis komolyabb jelleget ad azoknak az a körülmény, hogy a vádak nyílt ülésen, a szászok consiliáriusának jelenlétében, hiteles okmányokra való támaszkodással hangzottak el és hogy azok nem egy helyről, hanem több oldalról emeltettek, úgy, hogy «... alig lelte helyét *Hutter* magának a consiliumban, oly sokszor és mérgesen sértegettetett;»¹ nem is szólva arról, hogy nem sokkal ez előtt hasonló irányú panasszal a directoriumnak egyik assessora Bécsbe küldetett és ez «... audientiát vévén magának őfelsége»² előtt, legelsőbbben is azt kéri, veretessék vasba, tétessék árestumban, tartassék ott, míg accurate investigáltatja őfelsége és ha mindenek úgy nem comperiáltatnak, mint a directorium feladta, vétessék feje. Remélvén, hogy ezzel talám moveálja őfelségét annak a sok istentelenségnek kitanulására.»³

A kedvezmények, a melyekben a szászok részesültek, mindég anyagi értékkel is bírtak, így többek között 1768-ban Thordai József fiscalis procurator, a kit az erdélyi kincstartóság (thesaurarius) vicedirectorának kandidáltak volt, kimutatá «... mely nagy kára van az ærariumnak benne, hogy a szászok talám 120 faluk dézmáját csak 12,000 forintba bírják, melyért más ígér 27,000 forintot.»⁴ Kedvezményes helyzetet kívántak a számadások kötelezettsége körül is, a mire nézve Halmágyi csodálkozásának ad kifejezést (1768 jan.) «... hogy őfelségének minden országaiban minden tisztek számadás alatt vadnak, és csak a szász natio akar statum in statu formare...»⁵

A szászoknak jutott kedvezmények annál is inkább bántották a magyarokat és székelyeket, mert a szászok nemzete csak «*alma natio*» és Halmágyi szerint «nem is lehet őket æquiparálni a más kettővel, mert ők tiszta civisek és in fundo regio lakó privilegiatus sellérek;»⁶ az inferioritásukról elterjedt közfelfogást ismerte Bruckenthal kancellár is, a kitől magától Halmágyi azt hallotta mondani: «eddig azt mondták a magyarok a szásznak, csak szász, de most»⁷ szeretné látni, ki meri mondani.»⁸ Ugyancsak Bruckenthal-

¹ HN. 187. l.

² Mária Terézia.

³ HN. 187. l.

⁴ HN. 390. l.

⁵ HN. 359. l.

⁶ HN. 217. l.

⁷ 1762-ben.

⁸ HN. 28. l.

ról terjesztették, hogy «azt is beszélte volna, eddig a magyarok akarák a szászokat jobbágyoknak tenni, de megmutatja, a magyar lesz jobbágy.»¹

Érthető tehát egyrészt, hogyha ilyen közfelfogás mellett és a köz rovására adott kedvezmények után a másik két nemzet a szász natiót nem nagyon szerette, másrészt pedig, hogy a szászok azokkal szemben teljes egyenlőségre törekedve az «alma» natio címével meg nem elégedtek és ők is az «inclyta» jelző adományozásáért folyamodtak őfelségéhez (1765 november havában).² Igaz, hogy folyamodványuknak a guberniumban való tárgyalásakor gróf Lázár János separatum votumot adott be írásban is,³ melyet gróf Teleki is magáévá tett,⁴ a rákövetkező 1766. évi október havában leérkezett Mária Terézia felségresolutiója, melyben «nagy enconiumokkal celebrálván őfelsége a szászok hűségét, írja, hogy ex plenitudine potestatis a szász nationak az inclytus titulumt megadta és parancsolja, hogy in actis tam privatis, quam publicis, mindenektől úgy compelláltassék; úgy mindazonáltal, hogy mivel ez csak honoris accessio, a mely praestatiókat tartozik tenni és eddig praestált, ennekutána is praestálja.»⁵ Az inclytus titulus azonban csak a «natio»-t illette meg, nem pedig az egyes székeket.»⁶

A *székelyekről* a hadiviszonyok és honvédelmi intézmények ismertetésére szánt fejezetben később még bőven lesz alkalmunk nyilatkozni; hiszen Halmágyi vaskos kötetének egy jó része éppen rájuk vonatkozik. Itt a székelyekről csak annyiban emlékezünk meg, hogy lássuk, mik is jellemükben azok a vonások, melyek őket más népelemektől megkülönböztették. És erre nézve az a néhány sor is elegendő, amelyeket Halmágyi 1762 május havában feljegyzett, mondván,

¹ Ugyanott.

² HN. 217. l.

³ Azt írja, «hogy a titulumt megadhatja őfelsége, de úgy, hogy mivel a szászok azelőtt a királyok és fejedelmek konyhájára tartoztak, ab alendo neveztettek alma nationak etc. etc., provideáljon, ne quid decedat iuribus suis és lehetne az inclyta mellé az almat is ragasztani; lenne inclyta alma natio... HN. 228. l.

⁴ Ugyanott.

⁵ HN. 282. l.

⁶ «Midőn pedig az inclytus titulus publicáltatott, kérdi a cancellárián az expedítort Vethert egy szász cancellista, hogy írja a titulumt a szeredahelyi magistratusnak, feleli: prudentibus etc. inclyta sedis Mercuriensis. Mondja erre egy magyar cancellista: a' nem lehet, mert őfelsége csak a nationak adta azt a titulumt, nem pedig a székeknek; így marada el.» HN. 283. l.

hogy a határőrség, a nationalis militia szervezése a széke-lyeknél nem ment oly könnyen, mint az oláhoknál, ők, t. i. a széke-lyek «elsőbbben keményen tartották magukat, hogy különben nem declarálják katonáknak magokat, hanemha

1-mo. Régi szabadságokat visszaadják.

2-do. Az országból ki nem viszik.

3-tio. Régi törvények szerint bánnak vélek.

De utóljára br. Bornemisza Pál esiki, gr. Mikes Antal három-széki főtiszték, oberster Schröderrel addig beszéllének nékiek, míg úgy kezdenek menni, mint a juh a sóra, sőt feleségek akarattjok ellen is vitték az urokat katonáknak. Úgy, hogy négy hónap alatt 15,000 embernél spontaneusokat többet kaptak». ¹

Az *oláhokról* Halmágyi mint megbízhatatlan népelemről beszél, maguktartása egyáltalán bizalmat nem keltett. Már 1762 nyarán Dombrowka (Dombrowszky) alezredes csak Buccow generális ismételt felszólítására osztotta ki az oláhok között a határvédelemhez szükséges fegyvereket. Midőn azonban november hó 19-én Buccow értesítést nyer egy oláhországi patens-ről, melyben «nógattatott a nép a figyelmetességre és kívált a fegyverszerzésre, mert közel vagy az idő, melyben a jó fegyver megkívántatik s midőn borjus tehenet is örömet adna egy pisztolyért s nem kap»²: a generális azonnal elrendelte a Beszterczén állomásozó Dombrowka alezredesnek, «hogy az oláhoktól a fegyvert szedje bé, és küldje bé, vorszpannról való assignatiókat is küldvén».³

Jellemző az oláhok műveltségi hátramaradottságára Halmágyinak 1768 március havi feljegyzése, mely szerint «rendelék azt is ő felsége, hogy az oláh fiak és leányok arithmeticára taníttassanak. De kitől tanulnak, mikor a papjok sem tud hozzá semmit, kik alig olvasnak valamit».⁴ Kiképzésüket illetőleg és papi hivatásukhoz szükséges ismereteik megszerzhetése érdekében az oláh-görög nem egyesült diákok titokban kimentek Oláhországba és ott magukat papokká szenteltették fel («popizáltatták» magukat). De a felség, noha Dionysius Novákovies nem unitus oláh püspöknek 1768 április havában bekövetkezett halála után a clerus a gubernium közvetítésével ismételten kérelmezte, «hogy mivel az archidiaconus nem ordinálhat papokat s emiatt az ecclesiákban confusio is

¹ HN. 13—14. l.

² HN. 24. l.

³ HN. 24. l.

⁴ HN. 377. l.

vagyon»¹ engedtetnék meg az Oláhországba való járás: ezt megtagadta azzal a felség-resolútióval, «hogy az első senior omnia munia episcopalia administret . . . megtiltaték osztán, hogy senki magát ordináltatni a hazából ki ne menjen».²

Az *örmények* abban az időben mostoha bánásmódban részesültek. Rossz néven vették, hogy ők «már inundálni akarják a magyar városokat».³ Egy Csiki nevű örmény boltot tartván Maros-Vásárhelyt, ebben a városban a concivilitást kérelmezte; a magistratus a Bécsből véleményezés végett elküldött folyamodványra elutasító javaslatot adott. «Mégis találkozik itt a guberniumban — mondja Halmágyi 1768 június havában — patronusa, visszaküldték ismét, hogy némely allegált okok nem subsistálván, fontolják meg jobban. De (teszi hozzá) nem gondolom, reá menjenek. Az ebesfalviak privilegiumában benne van, hogy még örmény is civis ne lehessen, kiért a communitas nem caveál.»⁴

III.

Erdély népe a politikai jogok szempontjából.

Ha Erdélyország lakóit a polgári jogok alapján alakuló állampolgári vagy alattvalói mivoltuk figyelembevételével tekintjük: úgy nem szabad felednünk azt, hogy 1848 előtt egészen mások voltak a viszonyok Erdélyben, mint Magyarországon, akár a nemességet nézzük, akár pedig a nem nemes honfiak osztályait.⁵

Magyarországon az állam népe három rendre oszlott, úgy mint 1. a nemesi rendre, a mely önmagában négy országos rendből állott,⁶ 2. a polgári rendre, vagyis a nem nemes honfiak kiváltságos részére és 3. a kiváltságot nem élvező parasztok rendjére.⁷ Az utóbbi két rend országosan szervezve

¹ HN. 382—383. l.

² U. o.

³ HN. 388. l.

⁴ U. o.

⁵ Ferdinándy: i. m. 218. l.

⁶ A négy országos rend: a) a főpapság rendje, vagy az egyházi főrend, b) a világi főrendűek vagy mágnások rendje, c) a köznemesek rendje és d) a szabad királyi városok rendje.

⁷ Az úri hatóság alatt álló parasztok közé tartoztak: a) az úrbéreszek vagyis a telkes, fél- és negyedtelkes jobbágysók, b) a zsellérek, c) az úri hatalom alatt álló szolgák és cselédek.

nem volt és «rend»-nek nem is tekintetett, az alkotmányban sem volt részők.

Erdélyben mások voltak a viszonyok. Ami a nemességet illeti, a rendekreválás ott nem volt meg. A nemesség Erdélyben egészen 1848-ig — noha örökös főrendi címeket ottani nemesek is viseltek — mindvégig megtartotta teljes közjogi egységét. «De amíg Magyarországon és kapcsolt részeiben az országos rendek nemzeti egysége teljes vala, Erdélyben három kiváltságos nemzet volt s ezek között a magyar nemesség csak vezérszerepet játszott, de nem volt kizárólagos, mint Magyarországon.»¹ A három kiváltságos nemzet² mindegyike külön területen szervezkedett és a nem nemes osztályok szervezete is az egyes nemzeti földek szerint különbözött. Erdélyben 1848 előtt nem a nemességhez, hanem az egyesült nemzetekhez tartozás volt a döntő arra nézve, hogy valaki a politikai jogokat élvezheti-e vagy sem.

A magyarok és a székelyek földjén a magyar nemzethez tartozóknak tekintették a nem nemes honoratorokat, a szabad királyi, a kiváltságos és nemes városok birtokos lakosait vagy polgárait; ellenben a többieket mint nem egyesült nemzetbelieket «parasztoknak»-nak tekintették. Ide sorozták az úrbéreseken kívül a határőrvidéki szolgálatban állókat, a bányászatnál és sószállításnál alkalmazott jobbágysokat és mint külön néposztályt, a cigányokat is.

A Királyföldön (a szászok földjén), ahol nemesség sem volt, szorosan vett jobbágyság sem lehetett. A szász földművelők, mint szabad parasztok, a városi szászokkal ugyanazon jogállást élvezték. Amennyiben a szászok földjén is voltak egyes községekben jobbági terhekkal terhelt parasztok³ és csekély számú zsellérek, ezek szabadon költözködtek és — az úrbéri terhektől eltekintve — személyükre nézve teljesen szabadok voltak. Az örökös jobbágyság megszüntetését különben Erdélyben már az 1791. évi XXVI-ik törvénycikk⁴ állapította meg.

Halmágyi naplófeljegyzései minket ebbe a korszakba

¹ Ferdinándy: Magy. Közj. 219. l.

² Magyar, székely, szász.

³ Például a szelistyei és talmácsi fiókszékeknek és az ú. n. hétbírák faluinak lakosai.

⁴ Articulus XXVI. De sublata colonorum perpetua obligatione personali et indulta illis sub certis conditionibus libera migratione. (A jobbágysok örök időkre való személyes lekötöttségének az eltörléséről és a nekik bizonyos föltételek mellett megengedett szabad költözésről.)

helyeznek, a melyben a nem kiváltságos és csak terheket viselő néposztály kezdi érezni erejét, kezd szabadulást keresni békóitól, sőt földesurával szemben nyílt engedetlenségre és erőszakra is hajlandó. Főleg a *jobbágyságnak* igazán szánni való állapotjára vonatkozólag találunk adatokat. Pusztá gyanura vagy alaptalan vádaskodásra is kész a földesúr arra, hogy gyanúsított jobbágyságot a legembertelenebb kínzásoknak tegye ki. Báró Dusardin József például (1765-ben), a ki „... jobbágyihoz eleitől fogva »kemény volt« és a kitől ezért sokan meg is szöktek, mert azt hitették el vele, hogy a hon maradottak őt „... megakarnák ölni, vagy méreggel elveszteni ... sokakat azért cselédei és jobbágysái közül elfogatztatván, mindaddig kinoztatta, míg ezek iránt, valamit kívánt, mindent vallottanak. Farok a sok verés miatt kirothadván, megféggesedvén, neki bűzhödvén, más rabok a dési tömlőczben nem szenvedhették; tartotta őket, lábokat kalodában, kezeket vas bilincsbe, derekokat s néha nyakokat kerékhez kötve, éhen-szomjan, hidegbe-melegbe. Kinoztatta szörnyen és annyira, hogy amint az inquisitiókból kijött, a kínzás, koplalás és szomjúság miatt Gáncson kettő, Gyulatelkén pedig hat, keserves kínok között megholtak. Testök kötözve, lánczolva találtatván, kiket egyen kívül éjjel titkon és minden rendes cerimonia kívül kihordatott és elvermetetett, kit szőlő, kit akasztófa alá. Sőt a maga bábájának oly kevés földet hánytak a hátára, hogy harmad-negyed nap múlva koponyáját és lábait a kutyák hordozták szerte-széjjel...”¹

Valószínű, hogy Dusardin kegyetlenkedéseit egy eszeveszett őrült ember beszámítás alá nem eső tetteinek tekintette kortársainak nagy része; az ő perében leérkezett felségdöntés is (1767 okt. 7.) ezt a felfogást teszi magáévá,² aminek következtében szó sincsen már arról a szintén kegyetlenkedő büntetésről sem, amelyet 1766 április 22-én ellene javaslatba hoztak.³ De bármint tekintsük a dolgot, az a körülmény, hogy éveken át túrték a legvérlázítóbb bánásmódot és sem panaszló, sem védő nem akadt: eléggé mutatja, mennyire elnyomott lehetett abban az időben a jobbágyság helyzete.

¹ HN. 202. l.

² „... invenisse suam Maiestatem ex inquisiti constitutione illum mente captum esse haud patere...” HN. 357. l.

³ „Fogai kihuzattassanak, körmei leszedtetessenek, a teste négyrészre vágassék és az országnak négy részire külön-külön kerékre tétessék...” Cserei György naplója idézve. HN, 356. l.

Ha tehát mód kínálkozik arra, hogy a jobbágy földesurától szabadulhasson, hogy a jobbágyság alól való felmentését kieszközölhesse, ő ezt az eszközt megragadni azonnal kész. Fel is használják ezt egyes élelmes emberek, hogy maguknak megélhetési forrást teremtsenek. Így említést tesz Halmágyi egy *Eibeck* nevű resignált kapitányról, akit (1767. évben) úgy a vármegye, valamint a possessorok is (földesurak) feljelentettek, hogy a Küküllő vármegyében lévő 13 szász falu népének szabadságot ígért és azt, hogy «őket a jobbágyság alól felszabadítja, mivel rossz fundamentomon,¹ birattatnak. Adtak a szászok néki többet 1500 forintnál ebbéli reménlett fáradságáért, azonkívül bort, lovat, culinárét. Melyről való panasz behatván és vélle a generális még annakelőtte beszélvén, hogy vigyázna magára, mert rosszul járhat; mondom, hogy ő felségének is feladta a dolgot, hogy azok nem jobbágyok, pessimo iure bírják a dominus terrestrisek, ő felsége igazította a generálishoz, aminthogy instantiájukat is behozta.»²

A jobbágyság alól való felmentésre vonatkozó törekvések és kísérletek nem lehettek szörványosak, már előzőleg «Buccow idejében is propositióba jött volt, hogy szabad legyen mindeniknek 100 forintokkal magát megváltani, odahagyván mindeneket «ingyen a possessoroknak...»³ de ez a kísérlet is meghiúsult, valamint az előbb említett Eibeck kapitánynak az a közvetítő javaslata, hogy a jobbágyság alól szabadulni óhajtó «szász embereket jó volna... a segesvári vászon fabrikához applicálni...»⁴

De ha már semmi mód nem kínálkozott, hogy a jobbágyi kötelezettségek alól teljesen menekedjenek, még mindig megmaradt a terhüket egyre jobban érző elégtelen jobbágyoknak az a segítő eszközük, hogy a köteles munkanapok számát a felére redukálják és nyílt erőszakkal s lázongással vonakodjanak a több munkanap teljesítésére. Hobb ebből zavarok, erőszakos megtorlások, kegyetlenkedések, gyújtogatások s más bajok származtak, amelyeknek mindkét félre nézve sajnálatos kimenetelük volt, csak természetes.

A jobbágyok szolgálatját Halmágyi idejéhez legközelebb eső időben 1714-ben szabályozták a szebeni diétán (január hó 6-án); az ott hozott végzések 24-ike így szólott: «Minden

¹ Jog ellenére.

² HN. 326. l.

³ HN. 327. l.

⁴ HN. 326. l.

örökös jobbágy hetenként 4 napot szolgáljon földes urának, a zsellér 3 napot, akár marhával akár gyalogszerben kívántas-sék egyformán, senki pedig a jobbágyot ennél több, a zselléretet pedig ennél kevesebb napokat szolgáltatni ne merészelje, sub poena articulari. Ez ellen instantiák lévén, a gubernium eszközözöljön határozást rolla, authoráltatik. 1714. art. 24. Ezekre jött szeptember 28-án 1727-ben egy királyi resolutio, melly szerént az urbárium dolgában módosítások kívántattak, a nép nem lévén megelégedve, s vándorolni kezdvén, a mi ellen patensek adattak ki már 1714-ben.»¹ Úgy látszik azonban, hogy az 1714. évi határozatban megállapított munkanapok számát sok helyen a földesurak túllépték, mert Halmágyi 1765 április havában feljegyzi naplójában, hogy «... a Küküllő vármegyei continua táblának megparancsolák, hogy a sessiokat limitálják, egészről 4, félről 2 napi dolgot tegyenek a jobbágyok s ne többet.»²

Hogy milyen volt ennek a parancsnak hatása, élénken ecseteli Halmágyi. «Ezen parancsolat kimenvén a continua táblára és publicáltatván, igen nagy lármát teve, mert már nemcsak a 13 faluk lakosi, hanem minden szász, sőt néhány oláh faluk is kezdék magukat opponálni a földesuroknak, két napnál többet szolgálni nem akartak. Vasba veretvén némelyek a jobbágyokat, panaszcra jöttek. Gr. Bethlen Pál jobbágya nevezetesen kiszökvén, fél lábán hozta bé a vasat; az földesurak embereit némelyek megtámadták, másutt udvarára menni készültek; a faluk összeesküdtek, egymást urok ellen ingerlették; a mult márciusban sok faluk lakosi catervatim jöttek bé egész falustól panaszcra a guberniumhoz; mely többire csak abból állott, hogy két napnál többet szolgáltatják és enni nem adnak.»³

Nagy tömegekben vonultak be a jobbágyok a guberniumhoz sorsuk javítása érdekében: «... Rakásra jövének más falukból is az emberek, mint a juhok négykézláb fekütnének le a generális kapujában, midőn kiindult a guberniumban hintón a generális. Előhozá mindjárt, hogy azok panaszolván a 4 napi szolgálat iránt, megparancsolta, hogy egy óra alatt kitakarodjanak, mert mind elfogatja őket, maradjon benn kettő a válaszcrt.»⁴ De mivel gr. Bethlen Pál panaszcso beadványá-

¹ Az erdélyi diéták és országos végzések foglalatlja időszakosok és tárgyak szerént 1691—1791. Kiadta 1837-ben G. L. Kolozsvár (Gaál L.) III. köt. 67—68. old. — és Az erdélyi diéták végzéseinek nyomdokai és a compilata constitutio után költ articulusok kivonatja. Egybeszedte G. L. Kolozsvár 1837. 208. old.

² HN. 179. l.

³ U. o.

⁴ HN. 180. l.

ban azt írta, hogy: « . . . próbálta szép szóval, fenyegetéssel, de egyikkel sem ment semmire is. Sőt (a jobbágyok) magokban egyben esküttenek, másokat is felingerledtek, nem lehet bírni velük stb.»¹ a gubernium végre azt határozta (1765. ápr.) «hogy fél compagnia Örményesre, fél Oláh és Szász Szt. Lászlóra, fél pedig Csávás és Leppendre menjenek. Üljenek ott 15-töd napig, executióval is hajtsák a szolgálatra, gyalog szerben négy, ökörrrel pedig három nap és fenyegetések meg, hogyha földesuroknak nem engedelmessékednek, még keményebben megbüntettetnek.»² Ez volt a válasz; méltányos elbírálás és ítélet helyett, terhes katonatartás, a mellyel azonban sokra nem mentek, mert a jobbágyok ebbe nem nyugodtak bele és a lázítások egyre tartottak. Három évvel később is, 1768 június havában, még mindég van alkalma Halmágyinak, hogy ezt írja naplójába: « . . . Hunyad vármegyébe pedig az hóhér kiáltatta ki sokadalomba, hogy senki két napnál többet ne szolgáljon, akkor is kenyeret és napjában 2 forintot adjon a földesúr.»³ Igaz, hogy ezt a lázító hóhért «elfogták, páczázták», de ő ki nem vallotta, hogy ki lázító beszédeinek a szerzője és az állapotok jobbra nem változtak. Sőt a napi szolgálatok kérdésének bolygatásával maga a gubernium is felfogás dolgában két pártra oszlott és a vélemények eltérőek voltak. A cancellár szerint « . . . azokból a relatiók-ból ki nem tetszik, mennyiből áll egy egész, fél, vagy negyed-rész sessio, melyhez a szolgálat mérsékelthetessék. Nem tették ugyanis ki, hány köből föld vagy szekér szénát termő rét adatik a jobbágyoknak, úgy egyéb beneficiumok is specifiálva nincsenek.»⁴ Újabb szabályozásnak szüksége mutatkozott tehát, de a sok ellentétes érdek érvényesülése az egy-séges és igazán javító munka végzését lehetetlenné tette. Bizonyos pontok különben már 1765-ben nyertek szabályozást, ezeket Halmágyi nyomán a következőkbe foglalhatjuk egybe:

«Az udvari eselédeknek szüléi, ha fioknak csak ruházatok, ételök vagyon, fizetésök pedig nincsen, dologgal ne terheltessenek.»

«Indivisus házas fia az apjával egy szolgálatot tegyen.»

«Az anyák elszökött fiakért ne büntetessenek.»

«Az utazás szolgálatban imputáltassék és egy végtiben 8

¹ HN. 180. l.

² HN. 181. l.

³ HN, 393. l.

⁴ HN. 398. l.

napnál tovább ne küldjék s más jószágban menvén dolgozni, étellel tartsák.»

«Dézmán kívül egyéb taxát, szt. Márton adaját etc. tőlök ne vegyenek, mit a régi urbáriumokból meg nem bizonyíthattak.»

«Felesége fonása, rostálása a jobbágnak rendes nap-számban bévétessék.»

«Fát a közös erdőről a possessorok másuvá ne vihesenek.»

«A tanuló jobbágy gyerekek el ne fogattassanak...»¹

Ezekben kaptunk mi néhány ecsetvonást Halmágyitól azon sanyargatott néposztály kulturképéhez, mely béke idején verejtékével, háborus és mozgalmas időkben pedig vérével dolgozott és fáradott az ország gazdasági jólétének és gyarapodásának fejlesztésén s biztosításán és mely csak a régi gondolatvilág rombadóltével, nagy szellemi átalakulások után és véráldozatokba kerülő forradalmak árán juthatott általános emberi jogaihoz és a többi honpolgárral való egyenlő jogosultságához.

IV.

A társadalom kiváltságosai. Nemesség. Udvar. Az uralkodóház tagjai.

Szemben a jobbágyok alárendelt állapotával, mily más volt a társadalom kiváltságosainak, a nemeseknek, helyzete! Előjogaik tudatában, nem kell csodálkoznunk azon, ha sok esetben saját ügyükben is önhatalmulag elégtételt szereztek maguknak, bár akadnak arra is példák, hogy a nemes ember születésadta előjogaival vissza nem élt, mint a hogyan Lubomirszki hercegnek egy esetben látjuk, a ki egy őt szidalmazó iparossal szemben nyancsak kegyesen bánt. Halmágyi az esetet így adja elő: «... El is mentek akkor² és kifizette őket, de mivel in excessu kérték munkájoknak bérét, a mi nem oda való volt, méltán elhuzta tőlök, melyért illetlen szókkal illették.»³ Sőt egyik ... elment onnan és hunczfutozta, a mint mondják a herceget; mely fülibe menvén, hivatta azon mesterembert és előtte néhányszor magában repetálván:

¹ HN. 179. l.

² Jelentkeztek is a meghatározott napon.

³ A szebeni iparosok Lubomirszki herceget.

szegény hunczfut herczeg etc. Ama pedig nem értvén rajta, azt mondotta neki: te mondtál én rólam ilyen szókat, azért én magamnak satisfactiót veszek; a mint hogy két kozákok muszka korbácssal béhivatott, hogy keményen megkorbácsol-tassa; ama pedig térdre esvén könyörgött, hogy ne bántassa, inkább 300 forint praetensióját oda hagyja. Melyre a herczeg: fizetésed meglesz; én pedig csak azt akartam megmutatni, mire volnál érdemes, de megengedek és meglásd ezután mit beszélsz.»¹ Ha tehát Lubomirszki hercegnek ebben az esetben — a mikor egyszerű mesteremberről volt szó — nem lett volna semmi bántódása, ha mindjárt megkorbácsoltatja is azt a szebeni iparost, máskép áll a dolog, ha a nemes ember túlkapásai nem közönséges polgárt, hanem katonát érik. Mert a katona is kiváltságokat élvez, és a nemesember elő-jogai s kiváltságos helyzete figyelemben nem részesülnek, ha katonaságon ejtett valamely sérelemről van szó. Így arra a jelentésre, hogy «egy katonát egy nemes ember megvert, mene parancsolat a tisztekre, hogy inquiráltassanak és a nemes embert prosequálják»², sőt egyszerű feljelentésre, minden vizsgálat nélkül a nemes embert is «elfogatják és várba vasba teszik, mint dánfalvi nemes Szabó Bertalant, ki primipilus, most is»³ a várba tartják, úgy hogy azok⁴ vádja miatt senki securus nem lehet.»⁵ Katonaság és nemesség között tehát nem a legtökéletesebb az összhang, sőt a hol lehet, keres a katonaság ürügyöt arra, hogy a nemesek ellen eljárjon, «üldö-zik nemcsak a katonák — mondja Halmágyi — hanem a német tisztek is a nemes embert, őt aranyat mit ígérnek a tisztek, hogy a nemes embereket fogják el... másszor árul-kodnak és persequálják a nemes embert; sőt mikor a gene-rális benn»⁶ volt, akárki igazán vagy hamisan vádaskodott a nemes emberre, mindennek⁷ három-három aranyat ajándé-kozott.»⁸

Találunk egy pár adatot a nemesség főúri udvartartására és életmódjára nézve, valamint fényűzésére nézve is, ámbár az akkori idők felfogása szerint egészen más volt a «fény-űzés» fogalma, mint manapság. Így például báró Bruckenthal

¹ HN. 364—365. l.

² HN. 19. l.

³ 1762. május.

⁴ A katonák.

⁵ HN. 22. l.

⁶ Csikba és Gyergyóba.

⁷ Mindenkinék.

⁸ HN. 33. l.

Sámuel erdélyi provinciális cancelláriusnak Bécsben kifejtett fényűzéséről Halmágyi írja, hogy «úgy élt Bécsbe, mint egy miniszter, hoffmeister, stallmeister, huszárokat etc. tartott czifra liberiával. Nagy ezüstje 24,000 forintos, gyakor tractament. Melyek legalább is megkivánnak esztendőnként, a mint computálták, 16,000 forintokat.»¹ Ez a 16,000 forint olyan összeg az akkori időben, melyet még Bécsben, a császári udvar közelségében is soknak tartottak. Érdekes, a mit Halmágyi Lubomirszki hercegről, gróf Hadik András generális vejéről feljegyez. A herceg 1767 vége felé ifjú nejevel Lengyelországból Magyarországra jöven, «jött 190 lóval és 150 emberrel, sok szekerekkel. Úgy beszélte Hadik, hogy Magyarországon minden nap 50, 60, 70, 80 aranyat költött, bójöven pedig Erdélybe, harmadányival béerte.»² A mi jellemző adatul szolgál egyúttal arra, hogy mennyivel kedvezőbbek és szerényebbek voltak a megélhetési viszonyok Erdélyben, mint Magyarországon. «Igen impertinenter bánván velle a magyarországiak, kik a közlegények hálásáért öszszel fél, officirei hálásáért pedig egyenként 2—3 forintot kezdettenek vonni, míg kinn parancsolta őket hálni.»³

Hogy mennyire fejedelmi mintára volt szabva Lubomirszki herceg főúri háztartása, mondhatjuk udvartartása, látható Halmágyi ezen naplófeljegyzéséből is: «Beérkezvén ide a herceg, szálla a bíró házához, gr. Bánffy szállására, udvarát pedig elosztották széllyel. Hoztak magokkal egy pulyát,⁴ melyhez hasonlót soha nem láttam, lehetett akkora, mint 4 esztendős gyermek, ágaskodva nézett a törpe asztalra, 25 esztendős, de ennek minden részei adaequate megegyeztek egymással, igen rendes és csak ábrázatja prodálta⁵ idejét; felette szerették, csókolták. Minden héten bizonyos napokon muzsika volt nálla vagy az ipjánál, meg kell vallani, igen szép, mely akárhol is ritka.»⁶ Nagyon szívesen vették, ha az intelligencia ezekre a zeneestélyekre eljár. Különben is, nem nagyon kímélte a pénzt, és «esküdt, hogy⁷ hat hétig tartott útja 32,000 forintjába, itt⁸ való mulatása⁹ pedig 40 ezerbe

¹ HN. 137. l.

² HN. 335. l.

³ HN. 335. l.

⁴ Törpét.

⁵ Árulta el.

⁶ HN. 335—336. l.

⁷ Lengyelországból Erdélybe való.

⁸ Szebenben.

⁹ Tartózkodása.

került.¹ Szándékában volt az is, hogy apródoknak néhány nemes ifjút verbuváljon és magával vigye őket Lengyelországba «igérván minden esztendőre új köntöst és holnaponként három aranyat.»² De mivel az erre vállalkozók a gubernium útján nem eszközölhettek ki útlevelet, és «a herczegnek is megízenék, hogy ő felségének patense lévén, hogy senki idegen országra ki ne menjen, (s így) a gubernium egyiknek se fog adni szabadságot, hanemha ő felségétől nyér arra engedelmet...»³ az apródszerzés elmaradt.

A mi az itt említett fényűzést és pompát illeti, ez talán nem is annyira a *magyar* főuraknak lehetett az általános jellemző vonásuk, — hiszen Halmágyi róla mint valami rendkívüli dologról emlékezik meg — hanem inkább magánál az udvarnál, Mária Terézia és II. József udvaránál volt meg az erre való hajlandóság, melylyel a felséghez közel álló tehetős főurak lépést tartani óhajtottak. Csak II. József józan gondolkodása szálhatott szembe ezzel a felfogással, a luxusnak és pazarlásnak meg nem okolt túlhajtásával, melyet akkorig úgy az öltözetben, mint az asztalnál kifejtettek. Alkalmatos csak az a ruha volt, a mely Párisból érkezett és ebédnek is csak az járta, a mely «száz és több tál ételekre is kiterjedett.»⁴ A fogásoknak ilyen tömege mellett szintén szükséges volt az, hogy egy kis commotio kedvéért, vagy a változatosság kedvéért étkezés közben felkeljenek és az egyes fogásokat más-más teremben fogyasszák el, «az első fogást első, másodikat másik, harmadikat pedig harmadik szobában fogták s felkelvén úgy mentek a más házban.»⁵ Az inasok és szolgaszemélyzet száma is szertelen nagy volt és minden vásárolt cikknél négy annyit fizettek. Ennek a pazarlásnak II. József vetett véget: «Ezelőtt minden ertzherczegnek és herczegasszonynak külön udvara és külön asztala nagy költségre kerülván, ezeket mind reducálta és egy asztalra húzta s az egész felséges udvarnak 12 tál ételre szabta az asztalát,»⁶ ugyanő apasztotta a szolgaszemélyzetet is és első sorban «reducálta mind a francia cselédeket és még a francia szakácsokat is elbocsátotta. Tölt ezeknek száma valami kétszázra; kiknek mindeniknek két-két lóporciója is ezáltal

¹ HN. 364. l.

² HN. 364. l.

³ HN. u. o.

⁴ HN. 216. l.

⁵ Ház = terem, szoba, lakás.

⁶ HN. 216. l.

cessált.»¹ És II. József komolyan vette a dolgot, személyesen győződött meg az alkalmazottak szükségességéről vagy felesleges voltukról. «A liszt-piaczon udvari fizetésen tartatván feles személyek, oda is elment és csak hatot találván hivatalja mellett, és végére menvén, ha azok elégségesek-e? neveket a szolgálatban levőknek felírta és megtartotta, a többit pedig mandátla.»² Hogy a bécsi udvar — mint különben minden hatalmi központ — az ármányok színhelye volt, arra Halmágyi feljegyzéseiből is kaphatunk adatot,³ a ki azt írja, hogy «sok dolgok oldalfélt mennek ő felség eléibe» és sok intézkedésnél, melynél a status consiliumot kikerülték, később derül ki, hogy az valamely nagyravágyó udvari embernek műve. Ki is fakad Halmágyi egy helyen ezekre a szavakra: »Szánni lehet a királyokat, mivel mások szemeivel látnak, mások fülei által hallanak és kivált ily kegyelmes és igaz királyné, mint a miénk...»⁴ Különben az udvar szándékait és a felség céljait itthon nem nagyon ismerhették. Ellenkezők voltak a vélemények és így ebből kifolyólag sok ügyben — különösen a nationalis militia felállítása és a katonai verbuválás körül — eltérők voltak az eljárások. Halmágyi szerint «csak Buccow és Bruckenthal cancellárius tudják ő felsége célját»⁵ így természetes, hogy megszólás és gáncs el nem maradtak és hogy az udvar sokszor lehetett gúnyolódásoknak tárgya, a mint róla gúnyképek is kerültek forgalomba; egyről Halmágyi is tesz említést.⁶

Mária Terézia jellemzésére is találunk egy-két adatot, «meg kell vallani — mondja Halmágyi — ugyan ritka dáma volt felséges asszonyunk»⁷ mert országos dolgai között is vett időt magának, hogy alattvalóinak magánügyeire is terjessze figyelmét. «Kegyelmes és igaz királyné»-nak nevezi őt,⁸ kit a bécsi nép szerfelett szeret. Mutatta ezt a szeretetet és ragaszkodást Mária Teréziának himlőbetegsége alkalmával nyilvánított általános sajnálkozás, melyről Halmágyi a következőképen ír: «... Nagy rémülésben volt a bécsi nép; a

¹ HN. 216. l.

² HN. u. o.

³ HN. 210. l.

⁴ HN. 401 l.

⁵ HN. 63. l.

⁶ HN. 59. l. «... találtak benne egy képet, melyben császár, császárné, Haugevitz (káplány) és az ördög lefestve, egymás .... ibe dugták ujjakat.»

⁷ HN. 223. l.

⁸ HN. 401. l.

zsidók is nagy szomorúságban; de az udvariak sirása béhalott ő felsége szobájába, melyet tudalkoztatván, miért cselekesznek? felelték: hogyné sirnának, úgy mond, midőn az ő kedves anyjoknak élete veszedelemben forog, a ki nekik kenyeret adott és hogy élhetnének a nélkül. Monda a felsége: ne sirjanak, mert nem vesztek el kenyereket. Jobban lévén pedig ő felsége, a kenyérnek fontját 8 lottal szaporíttatta». ¹ Kigyógyulása érdekében «publica devotiók tartattak» és «meggyógyulván, Te Deum laudamus celebráltatott minden religiók-nál». ² Sőt ennek emlékezetére «veretett a császár monétákat, egyik rendbélit tallér nagyságút, másit peták, 3-ikat garas mértékre; küldte ő felsége minden consiliáriusnak egy nagy és két kisebbet, secretariusoknak egy nagyot, a többinek a cancellistákig 4, 3, etc. apróbb darabot». ³ Ezen emlékérmeknek leírását is adja Halmágyi: «Egy felől volt ő felségének ábrázatja fél derekáig igen vastagon kiütve, igen szép mester-séggel, circumferentialiter ezen szók: M. THERESIA D. G. ROM. IMP. GER. HUNG. et BOH. RE. A. A.; alól a sculp-tornak neve: ⁴ A. Wideman. Más felől egy oltár, melyen egy asszony a temjénezőből füstöt bocsát térden állva. Circumferentialiter ezen szók: DEO CONSERVATORI AVGVSTAE; alól pedig: OB REDDITAM PATRIAE MATREM 22. Julii MDCCLXXVII. ⁵ Oldalfélt A. W.» ⁶ Mária Terézia különben hálaadó szívvel Maria-Zellbe is zarándokolt (1769) és «ott devotizált és oszlopokat is emeltetett». ⁷ Ezzel a zarándok útjával kapcsolatban azt a hírt is terjesztették, hogy Maria-Zellbe talán azért ment «hogy devotiója által a császárt ⁸ valami történhető szerencsétlenségtől védelmezze». ⁹ De minden szeretete mellett fia iránt, oly annyira ragaszkodott a hatalomhoz, az uralkodáshoz, hogy II. József komolyan tartott attól, hogy elveszíti anyja kegyeit, ha a státusok kívánsága

¹ HN. 312. l.

² HN. ugyanott.

³ HN. 362. l.

⁴ Mellesleg mondva látjuk, hogy az érem vésőművészenek, tervező-jének nevét, már régebbi időkben is kitették és semmi csodálkozni vagy megbotránkozni való azon nincsen, ha újabban, az 1910-es veretű ötkoronás pénzdarábokon a felség arcképe alatt a tervező tanár neve (Schwarz) olvasható.

⁵ Bizonyosan sajtóhiba 1767 helyett.

⁶ HN. 363. l. (A. W = A. Wideman).

⁷ HN. 418. l.

⁸ II. Józsefet. a ki akkor római és olaszországi útját tette meg és a porosz királyhoz is elment.

⁹ HN. 419. l.

szerint hozzájárulna ahhoz a tervhez, hogy őt magyar királynak megkoronázzák. Ellenezte is azért, hogy Barkóczy Imre hercegprímás az ő megkoronáztatására vonatkozó javaslatát a magyarországi diétán megtegye (1765-ben). Érdekes a mit ez ügyben Halmágyi naplója tartalmaz. «Bizták ennek titkos propositióját¹ a primásra, ki azt véghez is vitte, de vett olyan feleletet: ² apa, ne oltsd ki az anyám szerelmét hozzám, tudod mint szereti az uralkodást és semmi inkább meg nem sértene, mintha ezt valaki vagy kívánná, vagy javallaná».³ És hogy mennyire alapos volt ez a feltevés, mutatják azok a szállingó hírek, melyek Ferenc császár halála után forgalomba kerültek. «Voltak sok opiniók, — mondja Halmágyi — hogy ha általadja⁴ egészen a regiment, maga nagy dolgokhoz szokván és azoktól hirtelen elvonván magát, de rendeléseit új emberektől változtatni látván, lehetetlen, hogy egészségében változást ne okozzon».⁵ Azért nem is vehette kedvesen a császárné a palatinusnak II. József társuralkodására vonatkozó felfogását. Mint talán egyebütt nem említett adatot, idézzük erre vonatkozólag Halmágyi napló-feljegyzését. «Minekutána minden expedíciók késtek a császár halála körül való dispositiókról, hallók egyszer, hogy nagy conferentia tartatott, hogy már az új császár⁶ mi módon influáljon az adminisztrációban? Akkor történvén a palatinusnak is az új császár köszöntésére való menetele, felhivattatott azon conferentiában és midőn már mások megegyeztek volna benne, hogy ez is, mint az atyja, lenne corregens: a palatinus mondotta, hogy ez igen nagy dolog lévén, a melyről ő eddig nem is gondolkodott, hirtelen hozzászólni sem tud; kért arra nézve másnapig időt a gondolkozásra, hogy akkor maga vélekedését írásban vihesse fel. Megengedettett. Ki is akkor írásban derekas deductióval remonstrálta, hogy a megholt császárban mind a császárné, mind országai nagy bizodalmukat vetvén, hogy ex matrimoniali connexione et affectu segíti híven a királynét, méltán választatott ő felsége corregensnek, mivel semmi egyéb successiója nem volt; de mivel a mostani császár omnium regnorum haeres immediatus et successor, corregens nem lehet, hanem conrex. Mely differentia a csá-

¹ Hogy t. i. II. Józseffel érintkezésbe lépjen.

² II. Józseftől.

³ HN. 206. l.

⁴ Mária Terézia II. Józsefnek.

⁵ HN. 209. l.

⁶ II. József.

szárné eleibe menvén, úgy determinálta a corregentiát és osztán úgy irattak erről parancsolatok. Ezen inventióját a palatinusnak nem hiszem kedvesen vette volna a császárné...»¹

A mi II. Józsefet illeti, reávonatkozólag több jellemző dolgot találunk feljegyezve. Hogy erélyes uralkodó fog lenni, mindjárt atyja halála után tartott első miniszteri tanácsulése alkalmával mutatta, a mikor is Kaunitz status cancellarius s «negédes minister későbbre érkezett volna, mondta József császár: úgy tudja, az szolgának kell ura után várakozni és nem az úrnak a szolga után. Amaz mentvén magát francia nyelven, mond a császár: itt mi mindnyájan németül beszélünk».² A miből természetesen azt következtették, hogy «a ministereket kurtábban fogja tartani».³ Megtudjuk Halmágyi naplójából, hogy II. József «bornemissza»⁴ volt, rendesen bort nem ivott; hogy körútjai alkalmával szívesen vette át a nép instantiáit, sőt 1768. április havában a temesi banatusban járván, az egyik kerületben csodálkozott azon, hogy egyetlen egy kérvényt sem nyújtottak át neki. S midőn azt a felvilágosítást kapta, hogy ezt eltiltották, ő maga parancsolta, hogy a kinek baja van, azt csak tegye írásba. A mire a kérvények száma «annyira gyült osztán, hogy szekérrel vitték Bécsbe, de letévén a cancellárián, talám kevés fog referáltatni».⁵

Halmágyinak ezen feljegyzése 1765-ből való, de egy évvel később, 1766 október havában újabban nyilik neki alkalmá, hogy II. Józsefről írjon és ekkor igen értékes feljegyzéseket tesz, a melyeket a következőkben idézhetünk: «Ha az Isten éltetni fogja, nagy monarcha lesz ebből a császárból, mert mindenütt maga jelen akar lenni».⁶ Tiszta militáris és a militia administratióját átalvete magának. Gazda jó, nem veszteget, semmi strapácztiát számba nem vészen. Reggel 2—3 órakor felkél s mindjárt lovagol és egyéb dolgához lát, mely nagy argumentuma a magnanimiának, hogy a gynæceumban sok időt nem szereti tölteni. Azonban gloriæ cupidus, módja s ereje, ideje nagyobb és több van hozzá mint másnak, nem bigott a vallás dolgában is, sőt mindenikhez majd egy arányú.»⁷

¹ HN. 210—211. l.

² HN. 209. l.

³ HN. ugyanott.

⁴ HN. 381. l.

⁵ HN. 381. l.

⁶ A 254. lapon is azt mondja róla: «Minden dolgot tudni és érteni kíván.»

⁷ HN. 285. l.

Néhány anekdotaszerű aprósággal is kedveskedik Halmágyi II. Józsefre vonatkozólag. Egyik-másikból kitűnik, hogy bizony nem lett belőle az a «morosus» fejedelem, mint a mi-lyen róla «*opinio* volt ertzherczeg korában», hanem hogy volt benne kedélyesség és humor is, mint ezt a következő törté-
net mutatja, melyet Halmágyi 1766 május havában feljegyzett: «Tavaly, midőn a szőlő sendült, kísértálván Semprumból¹ a szőlők aljára, talál ott egy vén parasztot, ki simbelődött a vadakra. Kérdi mi baja? Feleli amaz, hiába való a munkájok, mert a vadak mind elvesztegetik szőlőjüket. Bé-megyén, nézi, hát a vaddisznók összvettúrták, a szarvasok a termést leverték. Híjja azért magával, hogy menjen; de látván a sempruni kapuban, mint kiáltja a wacht a heraut, megijed s elmarad, a grádicsnál vévén eszébe a császár, küld utána, visszahozzák, ad néhány aranyat néki és holtig valami kevés pensiot, harmadnapra pedig a vadaknak nagyobb részét összvelövdözteti».²

Az 1766-ik év tavaszán II. József a Prater-t, a melyet addig csak a hintón vagy lovon járó előkelőség látogathatta a gyalogjáró nép részére is szabaddá tette és így valóságos népligetté avatta fel. Oly nagy volt a tolongás és látogatottság az első napon, hogy «a veress kapunál . . . este több jött be ezer tallér spirgeldnél».³ Erről értesült II. József is és beszéd közben érdeklődve kérdezte az udvarhölgyeket, járnak-e most a Praterben? « . . . felelvén azok, már nem igen van ott mit keresniök, nem kívánván elegyedni mindenféle emberek közé; mond erre a császár: hát én ha veletek és vélek nem társalkodom, a Capucinusok kriptájába kelletik mennem, holott az eleim feküsznek.»⁴

Idézésre méltó a következő feljegyzés is: «O'Donnell beszélt protestánsok előtt a püspök asztalánál Vinczen, hogy egykor a császár templomban lévén, a papok nagy térdhaj-tásokkal tisztelték; a crucifixusnak pedig és az oltáron lévő szentségnek tiszteletet tenni elfelejtették. Melyet ő⁵ látván, mondá a császárnak: ezek felségednek nagyobb tiszteletet tettek, mint az Istennek. Melyre a császár: mert ők domes-ticusok itten, én pedig idegen vagyok, s azért becsültek ugy meg.»⁶

¹ Schönbrunn.

² HN. 254. l.

³ Kapunyításért (Spergeld).

⁴ HN. 254—255. l.

⁵ T. i. O'Donnell gróf.

⁶ HN. 419. l.

Nem sokra becsülte II. József azokat a protestáns papokat, a kik vallást cserélve a róm. kath. hitre áttértek. Kétkedett őszinteségükben és igazi vallási meggyőződésükben, a mint azt az az audientia mutatja, a melyen egyik Bánffy grófné Szilágyi nevű papját megleckéztette. Erről Halmágyi (1769 július havában) ezeket írja: «A császár előtt pedig nem nyert nagy gratiát¹ azon pap megtérésével, mert a mint Bécsből irták, audientiát vévén a császárnál is, kérdezte a császár: hány esztendő? Felelet: 43. Kérdés: hány esztendeje, hogy pap? Felelet: 13. Kérdés: mi győzte meg ilyen hirtelen a catholica religionak igazsága felől? Felelet: régtől fogva volt néki arra szándéka és hajlandósága s készüllete, melyet most consummalt. Kérdés: hogy lehetett hát annyi esztendőig lelkiismerete ellen való tudományt tanítani? és valjon, nincsen-e egyéb oka? nem kíván-e valamit? és nevezetesen mi akar lenni? Felelet: ő világi pap akar lenni. Melyre a császár: jobb lenne baráttá lenni és tart ő felsége, hogy ezen vallásához csak olyan hív lesz, mint az elébbenihez.»²

Ezekben adhattuk mi azokat az adatokat a melyeket Halmágyi naplójában a társadalom kiváltságosaira és kegyeltjeire nézve találtunk. Nem sok az, a mit nyújthattunk, de ez a dolog természetében rejlik, hiszen, egy a napi benyomások ötletszerű feljegyzéseinek felépült napló nyilatkozataival van dolgunk, nem pedig rendszeres korrajzzal, a mely feladatául tűzné ki magának, az udvar és nemesség életének s viszonyainak ismertetését. De a szűkös adatok dacára és ebben a vázlatos alakban is törekedtünk arra, hogy az idetartozóknak összegezésével és csoportosításával eléggé kidomborodó képet alkothassunk magunknak úgy a társadalom kiváltságos osztályáról, a nemességről, mint magáról az uralkodó «császár-néról» és fiáról II. Józsefről.

V.

Társadalmi viszonyok és szokások a közéletben és magánéletben.

A társadalmi viszonyok és úgy a közéletben, mint a magánéletben bizonyos jelenségek kialakulása visszavezethető

¹ Bánffy grófné.

² HN. 421. l.

azokra a jellemző vonásokra és általános tulajdonságokra, melyek minden időben az emberben mint emberben megvoltak. Az alapszínezet ugyanaz mindég, csak a színek árnyalata más és különböző a nem, a kor, a vallás és a társadalmi állás szerint.

Mulatni, szórakozni mindég szerettek az emberek, a társas együttlétnek örövendeni is, csak a «hogyan»-ban és az eszközökben különböztek. Ha a mai kor divatja a délutáni öt órai teát tartja kötelezőnek, Halmágyi idejében (1768-ban) is hasonló eszközökkel kedveskednek vagy akarják megnyerni azt, a kinek jóindulatára súlyt fektetnek. O'Donell generális és hadi parancsnok lejövén Erdélybe, báró Bruckenthal cancellárius Ő Felsége óhaja szerint «hogy csináljanak mulatást néki, hogy meg ne únja magát», minden héten ebédet adott és este kártyázást rendezett, a mi neki órczhető költségeket okozott, mert «estve kártyázás alatt sok limonádéja és mandolateje, úgy gyertyája is nem kevésbe kerülvén».¹ Lubomirszki hercegnél is «minden héten bizonyos napokon musika volt», a melytől Halmágyi el van ragadtatva: «... meg kell vallani, igen szép, mely akárhol is ritka».² De ha a magasabb körökben ilyen házi koncertek voltak is, korántsem kell hinnünk, hogy ezen finomabb izlésre és az erkölcsök finomodása mellett valló dolgok a magasabb társadalmi rétegekben teljesen elfojtották az emberi durvaság és nyers erőszak kitörését. Így báró Seeberg alezredes «feleségével egybeveszvéen . . . ezt meg is pofozta», a miért az asszony «oda hagyta, a mint mondta a grobb férjét».³ Báró Dujardin József pedig «feleségének fogait kivervén, elkergette s mikor mondták néki, hogy cselekedte? azt felelte: hazugság, mért még megvan három».⁴

A közönség szórakoztatására Buccow báró két ízben is vándorszínészeket hívott be, «kik között a Hans Wurst és kivált a Columbina rendesen ágáltak».⁵ Úgy látszik, Columbina személyesítője nagyon szép volt és nagyon tetszhetett, mert «a bécsi theatrumba is vitték s nagy applausust nyert».⁶ A nyári évadra deszkából építettek színpadot, de mivel látogató volt elég és a társulat télen is maradhatott volna, a nyári deszkaépítmény azonban hideg volt: Buccow gondos-

¹ HN. 386. l. és 382. l.

² HN. 336 l.

³ HN. 353.

⁴ HN. ugyanott.

⁵ HN. 349. l.

⁶ U. o.

kodott téli helyiségről is «és a szőcsök áruló helyét megparancsolá, hogy oda adják». Bécsbe való meghívatása azonban ezt a tervet meghiusította.

Nem Buccownik, hanem «az udvar rendelkezéből, jöttek még valami porcellán s egyebeket per lusum vagy ollam fortunae distractores».¹ Jöttek kötél-táncosok, «kutyákat emberi köntösbe tánczoltatók» és alsóbb rendű komédiások.² Ezek miatt a beözönlő vándor csapatok miatt illetékességi összekocanás is támadt a szebeni magisztrátus és az armorum praefectura között, a melyben persze a magisztrátus huzta a rövidebbet. Erdemes, hogy Halmágyinak ezen kulturtörténeti adatát egész terjedelmében szószerint közöljük: «Ezeket» most mind egybeszedte a magistratus, declarálta azoknak béocsáttatásában maga magistratualis jurisdictiójának laesióját, a civiseknek ezáltal emunctióját,⁴ s kérte, hogy a civisek az efféle károktól mentessenek s az ő jurisdictiója manuteneáltassék. Közöltetvén az armorum praefecturával, felelé: tudtára kellett lenni a magistratusnak mikor bójöttek, tudtára mikor házat fogadtak és már jó darab időtől fogva játszodnak; itt nem csak civisek vadnak, hanem militarisok sokan, ezek mulatsága nem praecludáltathatik amazokért: tiltsa el a városiakat, ha akarja, hogy oda ne menjenek; kárára az efféle nincsen a publicumnak, mert a mit keresnek, elköltik; vonják ki a pénzt nem annyira a civisektől, mint másoktól; ez is pedig a civisekre redundál».⁵ Hadik generális a magistrátus felszólalását az ő személye ellen való «passió»-nak tulajdonította, mert az ilyen vándor komédiások azelőtt is elegenden jöttek és az armorum praefectura ő utánok nem járt. Ezt a viselkedést ő nem reménlette és meg nem érdemelte.

Farsangi időben, úgy mint most, tánce multságokat tartottak, úgy vendéglőkben beléptidj mellett, mint magánosoknál is. Rendeztek álarcos bálakat is. Az 1767-ik évi farsang («fársáng») azonban Halmágyi szerint «nem igen víg vala; egy szakács⁶ tartott hetenként három bált, melybe fizetésért mentek. Generális Hadik tartott vagy kettőt, más senki sem».⁷ Az egyik álarcos bála Halmágyi is elment «... sok

¹ HN. 350. l.

² HN. 350. l. («alávaló comoedusok»)

³ T. i. a beözönlő különféle társulatokat és csapatoka

⁴ Becsapás, kifosztás.

⁵ HN. 350. l.

⁶ Vendéglős.

⁷ HN. 295. l.

masquerák voltak. Maga a generálisné török asszonynak, gróf Teleki Sámuel pedig töröknek öltöztek, gazdagon schmukkal készítvén ki a fejeket, valósággal illett mindeniknek». ¹ Nyilvános táncmulatságokon a szünőrai vacsorához akkoriban épen úgy, mint most, le szokták volt foglalni az asztalokat. Így Lubomirszki herceg is, a ki «... az utolsó bálba parancsolván Neidelnek, hogy 12 emberre asztalt készítsen, melyhez invitálta volt az urakat...» ² a miből kifolyólag a a következő tréfás incidens történt. Lubomirszki herceg «mascarában» közel a lefoglalt asztalhoz telepedvén le, tanuja volt annak, hogy Han szenátor Neidel fogadóst így bízta a dupla krétával való számításra: «... kétszeresen vedd meg az árát... Kerülte is osztán azon szenátor a herceget» ³ ... (de ez) egyéb satisfactiot nem vett, hanem asztalnál is néhányszor kérlette: no Neidel hát doppelt tészed-e a Rechnungot. Melyre amaz: «Isten őrizzen, a' csak tréfa volt.» ⁴

1763-ban megkísérelték, hogy bőjti napokra a táncmulatságok rendezését eltiltsák. «G. Montoja ⁵ is, mint interimalis generalis commendans íra a guberniumnak, hogy ő felsége " a pénteki táncokat megtiltotta.» A mire azonban úgy látszik a gubernium nem hederített, mert: «... Felelék reá: az csak a gvardizont (sic) illeti, a guberniumnak más canalison szokott ő felsége parancsolni». ⁷

A lakodalmi vendégségek nem mindig maradtak meg az örömszülők házának falai között, hanem amellet, hogy több napra is elnyúltak, áttették azokat folytatásképen egyik másik vendég vendégszerető házába is. A menyasszony természetesen a násznéppel tartott és résztvett a közmulatozásban. Ilyen vígan folyt Halmágyi egyik öcscsének, Jánosnak is a lakodalma, a ki mint limitaneus főhadnagy feleségül vette Jánosi Péter Doboka vm. főbírójának tizennégyéves leányát, Klárát. Miután a menyecske szüleinek házánál megkezdtek a vendégséget, «... a főispányné ⁸ és Mara ⁹ urak is continuáltak egy-egy napon magok házoknál a lakodalmat...» ¹⁰

¹ HN. 295. l.

² HN. 365. l.

³ A ki az esetet gróf Bethlennek és Nemesnek elpanaszolta.

⁴ HN. 365. l.

⁵ Montoja generalis, szebeni commendans.

⁶ Mária Terézia.

⁷ HN. 99. l.

⁸ Gróf Teleki Pál főispán neje.

⁹ Mara László.

¹⁰ HN. 339. l.

úgy, hogy az három napig eltartott. Hogy a sok fogyasztott étel, ital és az izgalmak mennyire tették próbára a menyasszony szervezetét, mutatja Halmágyi naplófeljegyzése,¹ a mikor ezeket írja: «Harmadnapra mondja előttem a menyecske az anyjának, hogy ő rosszul van; mondja az asszony: csak a gyomra ne fájjon. Mond amaz: mert bizony néki erősen fáj».²

Tisztek akkoriban is csak úgy nőszülhetek, ha a bellicumtól erre engedélyt kaptak, a melyet rendszeren csak akkor kaphatták meg, ha az előírt óvadékot (cautiót) idejében letették. Utánajárás mellett is elhúzódott az engedély megadása egy félévig, sőt hosszabb ideig is. A cautio-összeg abban az időben ellentétben a mostani viszonyokkal, magasabb rangú tisztnél nagyobb volt, mint a kisebb rangúnál. Halmágyi kapitány öcsésénél a cautio 2000 forint volt, az előbb nevezett limitaneus főhadnagynál 1500 forint.³

Példa van arra is, hogy ő felsége különös kegyének jelekül egyik-másik kedveltjének leányát nagy nászajándékkal tüntette ki. Így adott Mária Terézia 100.000 forintot nászajándékul, («in dotem») hozományul gróf Daun Feldmarschall, a bécsi haditanács elnöke leányának, a ki a hatvanéves Pálffy grófhhoz ment feleségül.⁴

A mi az ünnepségeket illeti, találunk említést Halmágyi naplójában arról, hogy a mikor II. József 1768 április havában bánáti körútjában Nándorfejevárral szemben volt «a török basa válogatott törököket küldött hozzá és invitálta Nándorfejevárra, hogy alázza meg magát a török földre, olyan parancsolatja lévén, hogy mindenbe olyan tiszteletet adjon, a minéművel magának a nagy szultánnak tartozik».⁵ Mint-hogy azonban II. József a meghívást el nem fogadta, a török basa tiszteletének úgy adott kifejezést, hogy «lövöldöztetett és azon helység felől illuminatiót és tűzi mester-ségét s muzsikát csináltatott».⁶

Magasrangú méltóságok hivataluk elfoglalásánál installationalis ebédet adtak.⁷ Ugyancsak ebédet adott Buccow generalis Kaunitz herceg óhajára a török császár első udvari medikusának tiszteletére, a mikor hazautaztában Szebenbe

¹ 1767. december.

² HN. 339. l.

³ HN. ugyanott.

⁴ HN. 245. és 309. l.

⁵ HN. 381. l.

⁶ HN. ugyanott.

⁷ HN. 26. l.

érkezett.¹ A királyné születése napját «sz. misékkal, ágyúlövésekkel» tisztelték,² a himlőbetegsége alkalmával pedig (1767 jún.) «publica devotiok tartattak, mind gyógyulásaért, mind pedig meggyógyulván Te Deum laudamus celebráltatott minden religioknál».³ Mária Terézia férjének, Ferenc császárnak halálakor, addig is míg Bécsben az udvar a szükséges rendelkezéseket megtehetette, gróf Bethlen kancellárius staffétán javasolta Hadiknak, hogy a gubernium a «muzsikát tiltsa meg». A mi meg is történt Szebenben.⁴ Később országos gyászt rendeltek el.

Magasrangúak temetési szertartása is megfelelő ünnepélyességgel folyt le. Buccow generális temetéséről, mely 1764. május 24-én volt, Halmágyi ezeket írja: «Temetése végbemene 24-ta szép solennitással, 3 bataillon gyalog, 3 schquadron vasas és néhány huszár parentála, háromszor ezek lövének, egyszer sütöttek ki hat ágyút. A testet vitték Disznó utcán fel és Nagyfegyver és Mészáros-utcán lehozván, vivék a jesuiták templomába. A test után ment a gubernium, mágnások etc., azután a több dicasteriumok, fekete fátyoloson, praecedálta és claudálta a solennitást a militia. Volt felette deák oratio és német praedicatio. Az orator, mint nagy embert illendőképpen in generalibus megdicsérte, vitézi cselekedeteit rendre előhordván, sagacitását in cognoscendo, egyenességét in judicando, generalibus terminis illetve, in reliquo ad particularia nem ment és senkinek privata injuriát nem tett».⁵

Gróf Bethlen Farkas generális temetése Teremiben hasonló ünnepséggel folyt le. Ennél tort is ültek meg. Halmágyi 1763 július havában ezeket írja: «A generális gr. Bethlen Farkas temetéséről bájött urak referálták, hogy soha falun oly nagy frequentiát nem láttak, igen szépen temetett. Valami 60 hordó bor, 30 vagy 40 vágó elkölt».⁶

Kevés adatot találunk az akkori divatról vagy ruházatról. Halmágyi feljegyzéseiből tudhatjuk, hogy Kaunitz státus cancellarius, a ki «a francziával való alliancznak főszerzője vala, Párisból (behozta) a piperés öltözetet és orczafestést, annyira, hogy a mi csuda, még a férfiak is, nemcsak a

¹ HN. 219. l.

² HN. 114. l.

³ HN. 312. l.

⁴ HN. 208. l.

⁵ HN. 118. l.

⁶ HN. 89. l.

dámák, kezdték vala magokat festeni». ¹ II. Józsefnek ez az új divat nem tetszett és a mint már fentebb láttuk, hogy a fényűzésnek, étkezési pazarlásoknak gátat vetett, itt is «mindjárt megtiltá, hogy senki udvarhoz festett orczával ne menjen; következett innen, hogy a feszes orczájú szép ifjú dámák és cavallierok megránczosodtak és haloványodtak». ²

Az étkezéseknél vagy a nemesség utazásai alkalmával kifejtett mesés fényűzésről és pazarlásról már fentebb szó-lottunk. Mint különösséget említhetjük ugyan Radziwil Károly Szaniszló lengyel herceg, vilnai vajdának háztartását, kinek Szebenben tapasztalt udvartartásáról «hoffmestere csuda dolgot beszélt» ³ de ennek részletei nem tartoznak egy magyar kultúrtörténeti tanulmány keretébe. ⁴ Csak egy helyen találunk feljegyzést egy jó magyaros ebédről, mikor Halmágyi megemlékezik báró Dániel Istvánról, udvarhelyszéki főkirálybíróról, a ki 84 eszendős ember léteére jól lát, gyermeken is dolgozik, szépen ír, jó fogai vannak és jó egészségben van. A mikor Halmágyi 1768 február havában nála volt «káposzta, tehén hús, tormás disznó láb és kolbász volt az eledele, a bort pedig asszú szőlő borával elegyítette és piritva ette a cipót, melyet Baliga ⁵ praescribált volt és azolta két annyi kenyeret eszik, mint azelőtt». ⁶

Egy-két feljegyzés vonatkozik azon kor egészségügyi viszonyaira is. Annak kapcsán, hogy Ferenc császár életének 51-ik esztendejében himlőben elpusztult és Mária Terézia is «meghimlőzött», említi Halmágyi, hogy a himlőjárvány 1767-ben mily nagy pusztítást («stragest») tett «Erdélyben is. Brassóban és Háromszéken ritka ház volt, honnan egy, kettő és három is ki nem holt, 50—60 esztendő emberekbé beléjek akadott». ⁷

Az, hogy egyes bajok orvoslása végett Bécsbe mennek, akkoriban is (1764-ben) már szokásban volt. Így gróf Torocz-kai Zsigmondné (gróf Teleki László leánya) «szeme curájára

¹ HN. 216. l.

² HN. ugyanott.

³ HN. 141. l.

⁴ Érdekesek azonban ezek a részletek, hogy például a herceg cselédsége kiszolgálás közben a herceg háta mögül belenyúlt a tálba és a mely «darab hús tetszett kezekkel kivették, a tokaji bort és resolist is, ha félbe volt, felvették és megitták; mind maga, de kivált az asszony jól ittak s ennek nem volt sok egy estve egy boutelia rosolis» HN. 141. l.

⁵ Orvos.

⁶ HN. 369. l.

⁷ HN. 312. l.

nézve Bécsbe mulatoz». ¹ Az orvosoknak járó, vagy nekik adott honorariumról csak azt az egy feljegyzést olvastuk, hogy gróf Daun, a haditanács elnöke végrendeletében «a doktoroknak... minthogy oly jó móddal és methodice expedáltak erről a világról, minden visitáért egy-egy aranyat» hagyott. ² Meglepő, hogy Bécsben protestánsnak doktori grádust nem adtak és így Zágoni Gábor, a ki Bécsben végezte orvosi tanulmányait, noha «a professorok igen szép testimoniumokat adtak» neki, külföldre (Hollandiába) menni kényszerült, hogy «doctoráltassa magát». ³

Gyógyfürdőkbe akkor is jártak és gyógyító hatású vizet akkor is ittak az emberek, úgy mint most, arra azonban, hogy a nyarat csak épen légváltozás céljából okvetetlenül másutt kell töltenünk, mint otthon, Halmágyinál példát nem találunk. Fürdőhelyek dolgában felemlíti a nagybaczoni határban levő Pisztrángost és a gergyai Borszékét.

A gergyai Borszékről azt állítja Halmágyi, hogy savanyúvize «erejére és izire nézve Erdélyben és talám Európában is legelső, csinált minden nap 5, 6, 7, 8, széket is és — így folytatja — alig ülhattunk fenekünkre, de alig is járhattunk utóljára, annyira csépte (!) 4-ik 5-ik szék után majd estvéig». ⁴

A pisztrángosi savanyúvíz azonban «3—4 székkal beérte, afféle fájdalom nélkül». ⁵ Vegyialkotó részeire nézve gergyai vízben «volt csupa sal alcali. A pisztrángosiba pedig ezen sal alcali praedominált, de voltak martialis particulái is, mely okozta, hogy sok székünk nem volt. De az effectusa annival jobb volt, mivel a vérbe inkább penetrált ez, mint amaz és jobban corroborált s consequenter többet használt énnékem». ⁶ Említi Halmágyi azt is, hogy a gergyai víz Veres Ádám concipista sebes, sőt fistulás lábát két év előtt (1767-ben) begyógyította.

«Feresztette a lábát mindennap kétszer egy-egy óráig és itta a vizet, vivén fel velem együtt 3 kupáig, melyet egy hétig continuáltunk azon mértékben; egy summába pedig voltunk helyben 23 napokig, feredtünk csak háromszor». ⁷ «... De második esztendőben újra viszkettet, néha fájt is a seb helye, mely miatt nagyon tartott, hogy viszont

¹ HN. 126. 1. («mulatoz» = tartózkodik).

² HN. 244. 1.

³ HN. 251.

⁴ HN. 410. 1.

⁵ HN. ugyanott.

⁶ HN. 410. 1.

⁷ HN. 316. 1.

kifakad». ¹ A pizstrángosi fürdő Baló László uram lövés és sebek miatt egybe sugorodott inait curálta és gyógyította meg egészen». ²

A gyergyai Borszék «a havasok tetején és a szélső falutól 6 órányira lévén» az élelmezés ott nagyon drága és bajos is. Ha valamit hozattak, egy lóért 3 máriást kellett fizetni. Sokkal kedvezőbb Pizstrángos fekvése, mert szekérrel mehető út mentén van és falutól csak másfél órányira. ³

Kisebb bajoknál, egyszerű hüléseknél akkor is inkább háziszerekkel éltek, mint hogy orvost hívtak volna. Halmágyi is az 1766. évi húsvéti ünnepekre kimenvén birtokára Sárdra, egész nap künn volt a szőlőjében és mivel hideg, szeles idő volt, meghült. Erről ő így ír: «... napestvéig mind kinn ültem. Ennek tulajdonítom, hogy a hideg általjárván, mind kornyadoztam, többire mind phlegma ⁴ ment töllem, végre ez is megrekedvén, ágyban esém. Negyed napig egy falatot sem ettem, ital helyett szilva lével éltem. Negyed nap odajöven mgs gr. Teleki László úr, ada sudoriferumot, ⁵ melylyel élvén, könnyebbedtem és behozatám magamat, itt kétszer élvén fekete por laxatívával, Istennek hálá jobban letttem . . .» ⁶ Gróf hadik András generális, hasonló esetben Karlsbadba ment és ott a «meleg fürdő és annak itala hozta helyre». Ezt Halmágyinak is commendálta, de — írja Halmágyi — «messze sánta ebnek Buda». ⁷

Az orvosokkal szemben akkoriban csak úgy bizalmatlankodtak, mint mostanában és művelt körökben is nem egyszer inkább fordultak valami kuruzslóhoz, mint a doktorhoz, kinek tanácsát rendszeren csak akkor vették igénybe, ha a baj már aggasztó mérveket öltött. Erre vonatkozólag Halmágyi saját esete szolgálhat például, a ki ugyancsak nagy szenvedésekkel és fájdalmakkal lakolt könnyelmű bizalmáért. Az 1767-ik év januáriusában észrevette, hogy lába és térdé dagadni kezd. A daganata hol kisebbedett, hol nagyobbodott, úgy hogy már a tanácsulésekbe sem mehetett el. Bajáról a naplóban következőképen számol be: «Egykor hozzám jó Baló József úr s mások; mondják, hogy az én nyavalyámnak vagy inrandulásnak vagy ficzomodásnak kell lenni, melyhez a dok-

¹ HN. 410.

² HN. ugyanott.

³ HN. ugyanott.

⁴ nyál, nyálkás nedv.

⁵ Izzasztószert.

⁶ HN. 250. l.

⁷ HN. 251. l.

torok nem tudnak, hoztak szép példákat elő, hogy a doktorok consiliumokat ülvén és a lábát kihalasztván Ebesfalvi Lázár leányának, még se vették észre nyavalyájának okát, úgy osztán ex consilio el akarták a lábát vágni, s egy paraszt szász ismérte meg, helyre huzta, meggyógyította és ma is egészséges. Ezen szászt dominus Hutter uram most maga behívatta gróf Bethlen Miklós úr kificzamodott kezének helyre húzására, jóvallották azért, hívatnám magamhoz s vele orvosoltatnám. Meg is lőn; mutatám néki a lábam, tapogató, mondtam neki: én semmi inrándulást, se annyival inkább marjúlást vagy ficzamodást észre nem vettem, el ne rontsa azért a lábomat, ha nem segíthet rajta. Ő felelé: ha egy hajszálnyira mozdul is a láb, a melyet az ember észre nem vészen, de oda hús nővén, a tovább tovább taszítja s utoljára elrontja; ez bizonyosan olyan, azért bátran reá bízhatom magamat. Taszítá egyszer szörnyű fájdalommal, nem mozdult; másodszer nagyobb erővel, akkor kitaszítá, minémű fájdalmat concipiálni sem lehet; megkené, jártam aznap rajta; azon éjjel dagadni kezde a lábam, másnap még jobban, harmadnapra virradólag semmit nem aludtam a fájdalom miatt, úgy, hogy örömet megholtam volna. Szörnyen megdagadott a térdem, olyan volt mindenütt, mint a csont, nem mozdíthattam; szüntelen hanyatt kellett feküdnöm. Hivatám doctor Stockert, ő ada valami veres flastromot, béragaszták velle, felyül kámforos spiritusba mártott ruhával, azon felyül meleg zacskókkal, azon felyül ruhákkal kötöttük. Hat port adott; decoctumot ittam, melyet az Isten annyira megszentelt, hogy a fájdalom is szünni kezdett és egy hét alatt a dagadás is mulni és valami 3 hétre igen kevés maradt benne; melyet azért irok, nem jó mindenkor értetlen emberre magát az embernek bízni. Azt mondá Stocker: semmi afféle baja nem volt, hanem valami arthritica affectio, melyet, mivel a kétszeri taszítással annyira irritált, nem csoda, hogy oly szörnyű fájdalmat okozott; sőt ő eleintén tartott, hogy nagyobb nyavalyám következik belőlle; melytől már hála Istennek nem tarthatok». ¹

A pestis elleni védekezés szempontjából a határozárlatot sokkal komolyabban vették mint most és a határ őrizetére vonatkozó óvintézkedések végrehajtásánál kegyetlenséggel határos könyörtelenséggel jártak el. Így 1768. elején «in re sanitatis» az a rendelkezés érkezett a guberniumhoz, hogy «ha valaki erővel által akar jönni Olaszországból, a chor-

¹ HN. 288—289. l.

donon lévő strása igazítsa vissza, ha nem menne, löjje agyon. A kik pedig álutakon, titkon általjöttek volna, vites-senek a contumatiára és ott Standrecht tartsanak, examinál-ják s minden kegyelem nélkül akasszák a *prævaricator*».¹ Ezt a rendelkezést az udvari sanitatis commissio a nemes-ségre is óhajtotta kiterjeszteni, mivel azonban eziránt a gubernium hajlandóságot nem mutatott, azzal érvelvén, hogy az udvari sanitatis commissio a guberniumnak rendeleteket nem adhat: ő felsége elé került a dolog, a ki a szokott hivatalos úton felhívta a guberniumot «tudósítsa ő felségét, mi okra nézve nem kívánja azt (a rendelkezést) a nemesekre extendáltatni? concludáltaték visszairni, hogy a nemes is való-ságos pestis idején, ha erővel bé akarna jönni, tanquam in facto delicti a strásától agyonlövettethetik; de ha egyszer titkon bájött és kinyilatkozik, Standrecht alá őtet huzni nem lehet, hanem resignáltassék a maga magistratusának ad persequendum».²

Minél tovább megyünk mi vissza az elmúlt idők labirintusába és minél lejjebb szállunk a társadalom különböző rétegeiben, annál élesebb az ellentét a mai kor felvilágosodott gondolkodása, tiszta felfogása és a régebbi idők kasztok szerint megnyilatkozó elfogultsága, szűk látóköre között. Élénken mutatja ezt a babona és a néphiedelem, a melyre néhány igen érdekes példát találunk Halmágyi feljegyzései között. Bámulatos a nép fantáziája, mely őt érintő fontos eseményeknél, nagy emberek halálakor, vagy egyéb közérdekű esetek alkalmával egyszerű természeti jelenségeket túlozva hatalmas tüneményekké avat, mely lát, hisz, magyaráz, jövendöl és mely látományait az igazság meggyőző hatalmával terjeszti és hívókra talál.

Az 1765. év november havában «a szent-Márton napi vásárhelyi sokadalomra járt emberek: látták éjjel 3 órakor, hogy a csillagok összvefutkosván sűrűen dél felé leverték egymást. Tüzes seprút is, némelyek lófarknak mondták, láttak. Egy franciscanus írta, hogy ő Bihar vármegyéből jöven bé a sebesvári passuson, ugyanakkor mindnyájan látták, hogy egy magyar kard az égen ment napnyugot felé, tartott két órát. Kísérte 3 dárda is, de azok három fertály alatt elenyésztek».³

A mikor 1765 július közepén Mária Terézia királyné

¹ HN. 372. l.

² HN. 372. l.

³ HN. 219—220. l.

rendeletére a fogarasi districtust a szász nationak átadták, az nap (július 15-én) «és az előtte való két napokon igen sűrű nagy esők és patakok exundatiója lön. A pater franciscanus akkor reggel requiemet mondott; a kutyák az udvar közepén nagy gödröt ástak, némelyik ordított; midőn a thesaurarius onnét elment, 3 lovát az útban a szél megütötte etc., melynek noha apróságok és előttem noha semmit nem tesznek, de mások consequentiákat akartak belőle kitekerni».¹

Az 1767. év őszén «annyi sok kecsege jöve fel a Maroson, a mennyire az emberek nem emlékeztek; ritkán kaptak ezelőtt két-három párt Hunyadvármegyében, de most 60, 100, sőt több darabokat is egyszeri vonással kihúztak, fel egész M.-Bogátig; eleintén egy garason is lehetett egyet venni, de azután három-négy garasra is felment; melyből azt jövendőlte a popule, hogy idegen nemzetnek bájvő nagy sokaságát jelentené».²

Ferenc császárnak 1765 augusztus hó 18-án Innsbruckban bekövetkezett hirtelen halála után «csodálatos dolgok történtek... mert 6-ik septemberben a császár exequiáján pontificálván a bécsi cardinális és váci püspök Migázi, a crucifixus az oltárról leesett és ötet szinte agyon ütötte. Spectrumok láttattak, maga a római királyné is látott Semprumban³ tüzet, melyen megháborodott. Az értzhercegek és herczeg kisasszonyok pedig együtt lévén, keresztül ment közöttök egy lapta forma fekete golyóbis, keresték és nem találták. Melyeket irt nékem egy jó uram, sőt azt is hozzá tette, hogy ugyanazon a napon, melyen a császár meghalt, Vácson a tavaly⁴ Migazitól ő felségek tiszteletére épített igen pompás triumphalis portán lévő képét is a császárnak a menykő leütötte, noha ez a mint azután ott járt egy kapitány jóbarátom mondotta, nem úgy volt, hanem lévén azon triumphalis portának tetején a császárnak és császárnénak jobb felől József és Maximilian, bal felől pedig Leopoldnak és Ferdinándnak nevei kiírva, a császár, császárné, József és Maximilián herczegeknek neveit a menykő azon a napon fekete linéával keresztül húzta».⁵

A társadalmi viszonyok és a közélet s magánélet keretébe vonható részletek ismertetésénél — a mennyiben Hal-

¹ HN. 199. l.

² HN. 341. l.

³ Schönbrunn.

⁴ 1764-ben.

⁵ HN. 207—208. l.

mágyinál adatok akadnának — megemlékezhetünk a végrendekezésről is. Mint már ezen fejezet bevezető soraiban ráutaltunk, az általános emberi vonások és tulajdonságok minden kor és minden idő szereplőiben megtalálhatók s így csak természetes, hogy a naplófeljegyzések írója említést tehet olyan öregebb urakról is, a kik haláluk esetére való ígéretesekkel akarják környezetük jóindulatát, szolgálatkészségét, előzékenységét maguknak biztosítani, de a kikről haláluk után kiderül, hogy minden ígéretésük beváltatlan maradt és csak önző érzelemből eredt. Ilyen volt Buccow generális is, a kinek temetése után¹ nagy volt a csalódás. «A camerdinere, kit sokat cüjonirozott, emlegette, hogy néki sokat ígért s imhol semmit sem cselekedett. Wolmann a város hadnagya, ki a frecki házak építése körül kezdetétől fogva hivatalja és maga oeconomiája neglectusával töltötte idejét, bėjöven, kérdi: hol az a ló, melyet néki a generális ígért? Melyet nevettek a cselédek».²

Azonban tesz Halmágyi említést olyan végrendekezésről is, hol a hagyományozó a hagyaték egy részét jótékony célokra szánta. Példa erre gróf Bethlen Farkas generális³ «a ki házasság és gyermek nélkül . . . meghalván, minden keresményét az ecclesiáknak és collegiumoknak hagyá valami 30 ezer forintig».⁴ Egyebek között a marosvásárhelyi collegiumnak 8000, a székelyudvarhelyinek 6000 forintot.⁵

Az is örök emberi dolog, hogy a rokonság az olyan végrendeletet, a mely miatt remélt jussától elesik, meg szokott támadni és ha kilátás a teljes sikerre nincsen, egyezsége szokott lépni.

Így volt ez a most említett gróf Bethlen Farkas végrendeleténél, a min később gróf Bethlen Imre okult és mert félt «a fenn írt procedendi modustól, valami 16 ezer forintig való obligatoriáit még életében a consistoriumnak kiadta, reá írván mindenikre maga kezével, mi végre fordíttassék. Oeconomiaját pedig, marháit és minden mobiliáit ad communem haredum divisionem hagyta, melyek közel ismét annyit tettek».⁶

De irigy és pénzvágyó örökösnek ki nem elégített kapzsisága ellen ez az eljárás sem nyújtott teljes biztosítékot,

¹ 1764 május 24-én.

² HN. 118—119. l.

³ Meghalt 1763 július havában.

⁴ HN. 177. l.

⁵ HN. 89. l.

⁶ HN. 177. l.

mert gr. Bethlen Miklós így is fondorkodott, hogy a consistoriumot az őt megillető «obligatoriák»-tól megfoszsza. Még a bécsi udvart is akarta az ügybe belekeverni és megnyerni. Halmágyi ismételten hallotta gróf Bethlen Miklóstól, aki vakbuzgó katolikus volt, hogy «kikeresteti azon adósságokat s felvéteti, nem engedi azt az udvar, hogy olyan korhely, kapakerülő deákok és eretnekek¹ számára fordíttassék».² Hogy a hajlandóságot magának megnyerje, vallási színezetet adott az elégtelenségének és felszólalásának, így érvelvén: «... mégis ha maga atyafiainak tett volna fundatiót akár quoad studia, akár quoad emaritationem, más volna, de oly korhel, paraszt successorok nem lehetnek».³

Az udvarhoz való appellálás — mely a jelen esetben mégis elmaradt — azért lehetett volna eredményes, mert a felség egyes esetekben tényleg megerősítette a végrendelező utolsó akaratát, így például gróf Daun haditanács elnökénél, a ki «testamentumát betegségében pro confirmatione ő felségének felküldötte . . .» mely végrendeletet a felség csak nem confirmált, hanem maga kezével hozzá írta . . .» hogy Daun regimentjét az apa halála után annak fiának adományozza.⁴ De ez esetben Daun-ról, a felség kegyeltjéről volt szó és az esetet általánosítanunk nem szabad. A felség által való megerősítés mégis csak kivételes volt a főnemesség végrendeleteinél is. Legalább arra vall gróf Bánffy Dienesné esete, a kiről Halmágyi szintén írja, hogy «testamentumát confirmáltatta»⁵ és a megerősítési záradékot is idézi «... Itaque quamvis testamentorum confirmatio usitata non esset...»⁶

A jótékonycélú hagyatékok részesei között szerepel a nagyszabeni róm. kath. árvaház is, mely ő felsége rendelete alapján «az emigransok házá»-nak felerészét lefoglalta. Az árvaház pater Delpini jezsuita szerzetes vezetése és felügyelete alatt állott. 1768-ban 83 árva talált abban otthont. A rend «valójában szép» volt. Halmágyi naplója szerint «bévesznek minden vallású gyermekeket belé, oláhokat s más nemzeteket s uniformában jártatják szederjes posztóban őket».⁷ Az árvaház a róm. kath. vallás terjesztésének is volt egyik eszköze. Látjuk ezt ebből a feljegyzésből. «... A generális is

¹ T. i. a református egyház és collegium tagjai.

² HN. 177. l.

³ Ugyanott,

⁴ HN. 244. l.

⁵ HN. 259. l.

⁶ HN. 260. l.

⁷ HN. 394. l.

egykor előhozván, dícsérte az institutumot s csudálta, hogy többen protestánsok nem adják bé az árvákat. Mondám, nem csuda, mert mint protestánsok úgy mennének bé és mint catholicusok úgy jönnének ki, melyet nem kívánnak. Felelé: úgy van». ¹ Az árvaház fenntartási költségeit fedezték részben azoktól a végrendeleti hagyományokból, melyeket jótékony emberek tettek ² részint azokból a birságpénzekből, a melyeket az orphanotrophium javára kiróttak ³ és részben azokból a taxákból is, melyeket házassági dispensatiók alkalmával szedhettek. ⁴

VI.

Közállapotok és közhangulat.

Azok a naplófeljegyzések, a melyekből mi kulturtörténeti adatainkat meritjük, főleg és első sorban, azon szűkebb terjedelmű területre vonatkoznak, a melyet a XVIII. században «Székelyföld» nevezete alá foglaltak és így természetes, hogy ismertetésünk is csak ezen szűkebb területre szorítkozik és nem terjedhet ki egész Magyarországra és Erdélyre és hogy a Székelyföld sajátos viszonyainak, a vele szemben követett különös politikai törekvéseknél és népének speciális aspirációinál fogva más közhangulat alakult ki, mint az anyarságban.

A Székelyföld minden lakóját az állami életet tekintve, abban az időben majdnem kizárólagosan csak egy gondolat töltötte be és kötötte le és ez a Székelyföld határőri szervezése volt. Erről beszélt mindenki, ezt óhajtotta az államhatalom, ettől idegenkedett a nép és ebből származtak és erre vezethetők vissza azok a katonai túlkapások és surlódások katonai és polgári hatóságok közt, a melyek ingerlékeny és ingerült hangulatot teremtettek mindenkiben, a kinek akár mint rendelkező, akár mint szenvedő tényezőnek része volt ebben a nagy jelentőségű politikai műveletben.

¹ HN. 394. l.

² «Comes nationis Adlershausen e vacanti sallario comitali hagyott volt hatezer forintokat.» HN. 394. l.

³ «A vallás dolga is nagyon kezde terhesedni, mert jöve elsőbben, hogy br. Daniel István in poenam editi libri sui, melyet maga életéről írt, fizessen 500 aranyat, typographus Páldi pedig 200 r. forintot az orphanotrophium számára.» HN. 404. l.

⁴ HN. 413. l.

Összekoccanások katonaság és polgárság között minden napos dolog voltak, egyik hatóság a másikat csak «muszáj»-ból támogatta, előzékenységet a polgári hatóság emberei katonákkal szemben nem tanúsítottak és a hol lehetett boszantották egymást,

Beérhetjük egy példának idézésével, a mely Szebenben történt. Hadik generális adjutánsa, gróf Lamotte, egy alkalommal magához hívatta «a széna commissariust, hogy valami széna iránt beszélne véle.» Azonban a széna commissarius «háromszori izenetére se ment, sőt hazul elébb állott.» Ez az eljárás gróf Lamotte adjutánst annyira felbőszítette, hogy «küld a wachtról 3 katonát utána, hogy akárhol találják, hozzák el. Találják ezek a polgármester házánál, holott a kapu között lerakják a fegyvert, hogy midőn lejő, elvigyék; megértvén ezt a polgármester, superveniál a második adjutánt kapitány Jesovics, kérdvén mit keresnek, elküldi onnan őket; felmenvén ez a polgármesterhez, panaszol iránta; mondja Jesovics, elvették talám az ordert, de már azokat elküldte és kéri ne vegye fel együgyüségeket; mondja, propter exemplum adjon satisfactiót a generális. Fel is küld érte.

Gr. Lamotte-tal species factit csináltat¹ s 24 óráig arestumot imponál² néki, Jesovicstől megizeni polgármester Hutternek; ki feleli: sajnálja, mert ő nem azért izente, csak hogy többször ne legyen és contentus a satisfactióval.»² De mindamellett, hogy az elégtételadás a polgármestert kielégítette, tovább vitte az ügyet a gubernium elé és ennek útján a felség elé is. Hadik grófnak, mint a gubernium elnökének ez nem volt inyére, de mivel «jámbor ember és csendes» volt és a «consiliumban sem szólott a differentiákba» hagyta az ügynek rendes folyását.

A katonai hatóság és polgári hatóság közötti versengésben, a melynél az elsőnek jutott osztályrészül a hatalmas-kodónak szerepe, egy harmadik tényező teljesen érintetlenül és sértetlenül tarthatta fen fölényét. Ez a papság, illetőleg báró Bajtay József Antal erdélyi róm. kath. püspök volt. Halmágyi szerint nagy volt az ő befolyása, mert mint «promtus, disertus és széles tudományú ember» egészen hatalmába kerítette gróf Hadikot, a ki «privatim előre minden dolgokat a püspökkel communicalt és annak opiniojától sua sponte nem recedált.»³ Még abban a nagyfontosságú dologban, a mi-

¹ A tényállást felvéteti.

² HN. 350. l.

³ HN. 236. l.

kor ő felsége Hadiktól «egy билет által opinióját kérte . . . kit kellene commesnek¹ tenni? arra se tudott magától felelni, hanem mindjárt vitte a püspökhöz . . .»²

Bajtay püspök hatalmaskodására nézve jellemző Halmágyinak az a nyilatkozata, hogy « . . . a religiosumokban pedig érezzük, hogy alattomban dolgozván, többet árt, mint a mennyi püspök eddig volt, ha csak ő felsége másként nem parancsol.»³

A polgári és katonai hatóság közötti versengésnek csak az alsóbb rendű néposztály és jobbágyság adta meg az árát. Ebből és más, még a következőkben részletesebben kifejtett okokból oly áldatlan viszonyok és oly általános elégtelenség keletkeztek, hogy a hazában való megmaradást valóságos csapásnak tekintették, a mely elől kivándorlással (emigratio, profugium) megmenekülni csak előnyösnek ígérkezett. A kivándorlók főleg Moldvába szöktek, de Oroszország részéről nyújtott kedvezmények folytán Új-Szerbiába is, mert, mondja Halmágyi, ha « . . . valaki Nova Serviába mégyen, talál ottan 30 rubent (sic), 12 esztendeig való exemtíot, házat, földet s manufacturára való alkalmatosságot . . .»⁴ Nova Serviába főleg a rácok költöztek ki, a kikkel szemben a bécsi udvar kezdetben teljes közönbösséggel viselkedett és a kik «ob similitudinem religionis» is szívesen telepedtek ott le és hagyták el hazánkat, oly nagy arányokban, hogy Halmágyi 1767-ben azt írhatja: « . . . kik néhány ezren elmenvén, néhány milliókat, méneseket, gulyákat vittek el magokkal. Egy kapitányt ismert (Hadik generális), kinek egyedül volt 120 ezer frt. készpénze. Ezek⁵ ott megtelepedvén és successive mások is menvén, már egy fővárost, feles⁶ falukat építettek, mind regularis formára. Vannak sub militari jurisdictione, nagy gazdák, kereskedők és manufacturákat is állítottak fel. Későn vette osztán észre az udvar, minémű nagy kárt vallott ezeknek emigratiójával s úgy tartotta meg a hátramaradtakat a kiemeneteltől.»⁷

A kivándorlások, profugiumok számadatai méltán ejtheték gondolkodóba az udvart. Így 1763-ban egybeállítják hivatalból, a kiköltözéseket és kitünt, hogy « . . . a mult esz-

¹ A szászok grófjának.

² HN. 236. l.

³ HN. 236. l.

⁴ HN. 298. l.

⁵ A rácok.

⁶ Feles = sok.

⁷ HN. 299. l.

tendő végétől fogva¹ szökött el 292 pater familias, valami 600 personalával magokon kívül.»² 1767 szeptember havában a fogarasi inséggel kapcsolatban már azt írja Halmágyi, hogy «... elment szökve legalább négyezer ember azon districtusból, katona és jobbágy.»³ És mivel ezen kivándorlások folytán adójövedelmi csökkenés állott volna be, királyi ordinatio elrendelte, hogy «az adóbeli decrescientia a megmaradtak között osztassék fel» a mi 1766-ban minden forint után kilenc krajcár pótdókkivetését vonta maga után.⁴ Hogy ezt szívesen nem fizették, az természetes, sőt «... palam mondták az emberek, hogy mintsem ők az elszököttek adóját fizessék, inkább általmennek Havasalföldében, hogy az övéket adja más.»⁵

«Sok ment el Radna vidékéről és másunnan is szerte-szélyel.»⁶

Ezen közgazdasági szempontból káros jelenség meggátlására tettek is erősebb intézkedéseket. «Még 1764-be küldött volt ő felsége valami patenst, melyben parancsolta, hogy az afféle emigránsok elsőben öt, azután tíz esztendeig való rab-ságra condemnáltassanak és minden jószágok confiscáltassék; és ha harmadszor is tentálnák, halállal büntetessenek; a ki pedig denunciálja az afféléket, 25 frt adassék ex aerario az ilyeneknek; az emissariusok pedig és seductorok akasztófával büntetessenek.»⁷ Ezt a patenst 1767-ben megújították, de tekintve a profugiumoknak egyre növekvő számát, és tartva szintén a feljelentések nagy számától is, most már kihagyták belőle «... a 25 frt praemiumot, mivel a' nagy csonkulást okozott volna az aerariumnak.»⁸

Az országból való kimenekülésnek sok lehetett az oka; hol az egyik, hol a másik van előtérben.

Elsősorban úgy tűnik fel, mintha a felállítandó határ-őrségbe való sorozás miatt szöknék a nép. Ezzel szemben azonban 1763. március hónapjában azt jelentik be a guberniumnak, hogy száz egynehányan menvén által a Moldovába a székelyek, egy sem volt benne katona, hanem nem-con-

¹ 1762. végétől 1763. augusztus hónapig.

² HN. 94. l.

³ HN. 324. l.

⁴ HN. 324. l. Ez a pótdó Fogarásföldén 1767-ben már minden forint után 15 krajcár-ra emelkedett. HN. 337. l.

⁵ HN. 325. l.

⁶ HN. ugyanott.

⁷ HN. 325. l.

⁸ HN. ugyanott.

scriptusok és jobbágyok, azért nem igaz az hír, hogy a katonaság miatt mennének. Holott azok azért mentek, hogy nem győzték a terhet hordozni, elunván a vorszant és militaris tisztek szolgálatját.»¹ Azonban egy 1764 szeptember havából való feljegyzés viszont azt mondja, hogy: «kevés volt, ki az adónak súlyosságát említette volna, többire mind a földesurak keménységét allegálták»² ugyanígy egy 1765. január havából való feljegyzés: «hogy a vármegyéken és székel székben nem az adó nagyságáért szökik a nép, hanem a földesurak keménységeiért és rendkívül való szolgáltatásokért.»³ Azonban a dolog komoly megvizsgálása után a panaszok nem mindég bizonyultak alaposaknak és megokoltaknak.⁴ Látszott ez kiváltképen a Fogarásföldén, a hol «legszámosabb az emigratio, pedig ott szó sem lehet a possessorok keménységéről, mert a mint mondták pénzzel, gabonával és szolgálatjuk részének elengedésével segítették az embereket, mégis elébb állottak.»⁵ A mire a szászok alattomban úgy értesítették az udvart «... hogy a tisztek⁶ és a militia⁷ huzása vonása oka volna az emigratiónak».⁸

A közállapotok eme ziláltságához járult, hogy a közbiztonság sem volt minden kifogás nélkül. A határszéli részekben sűrűn törtek be portyázó török csapatok, a melyek ellen ezen a néptől elhagyatott vidékeken bajjal járt a visszamaradottak védekezése. Halmágyi 1763 január havában levelet kapott, melynek tartalma szerint «a nádorfehérvári basa megizente az banatusi és schlavoniai commendansoknak, hogy ő már nem tartóztathatja a törököket az irrupciótól, azért, ha földünkre jönnének, apró puskákkal, sőt ágyúkkal is verjék vissza.»⁹ De a profugiumok és emigratiók folytán a védelemre képes férfiaktól megtizedelt vidékeken «... ki veri (vissza) midőn nincs népünk» mondja csüggedetten Halmágyi.¹⁰

Egyes vidékeken elszaporodtak a tolvajok is, így például Hunyadmegyében. Vakmerőségükre vonatkozólag Hal-

¹ HN. 60. l.

² HN. 127. l.

³ HN. 159. l.

⁴ HN. 127. l.

⁵ HN. 325. l.

⁶ polgári hatóság, tisztviselők.

⁷ Katonai hatóság.

⁸ HN. 325. l.

⁹ HN. 46. l.

¹⁰ HN. ugyanott.

mági azt írja 1766 július havában: «... csudálkoztak, ott¹ merünk mulatni² magunkra, mivel sok tolvaj hírek voltak Hunyad vármegyébe; a posztra is reá támadtak s a hadnagyot is jól megverték. Szászvároson az első papot t. Vásárhelyi András uramat felverték, köntösét, ön edényét elvitték; Olasz Ferenczre is Bencentzre reá izentek, hogy vendégi lesznek, melyre nézve e' se mért ott háltni, «hanem Szászvárosra járt éttszakára.»³

Nem tudták, hogy a csavargókkal (vagabundusok) «a kik e ditionibus exteris bévetődnek» mitévők legyenek, «ad colonias osztassanak-é Erdélybe, vagy pedig ad ædes pro laboribus publicis constitutas tétessenek.» A mire a guberniumhoz oly válaszok érkeztek a kerületekből, «hogy helyek, hová collocálják in colonias, nincsen, hanem vagy a fent írt épületekre, vagy pedig arany- és sóbányákba lehetne őket bétetni.»⁴

Némileg vigasztaló volt, hogy a megélhetési viszonyok — dacára az egyes esetekben és egyes cikkekre vonatkozólag észlelhető drágasági tüneteknek — aránylag kedvezőbbek voltak Erdélyben, mint Magyarországon. Már fentebb⁵ említettük, hogy Lubomirszki herceg 150 emberből álló kíséretével mit költött minden nap és hogy Erdélyben annak «harmadányival beérte»⁶ a mit tőle Magyarországon követeltek.

Különben kevés számbeli adatunk van arra nézve, hogy az árviszonyok milyen magasságban mozogtak és mily emelkedésnek voltak kitéve. Tudjuk, hogy 1767-ben Hunyad vármegyében, dacára annak, hogy a kecsége feltűnő módon megszorodott és a mikor ritka volta mellett «egy garason is lehetett egyet venni» annak ára «három-négy garasra is felment.»⁷ A gyergyói Borszék fürdőben, mely a havasok között, emberlakta vidéktől 6 órányi távolságban van, egy lónak kibérléseért 3 máriást kellett fizetni. 1769-ben.⁸

A búzának ára 1763-ban — az uralkodó pestisjárvány hatása alatt — két héten belül Fogarasban három garassal emelkedett, hasonlóképen a rozs és kukoricának ára is.⁹ Oly-

¹ A gyógyfürdőben.

² Mulatni = időzni, maradni.

³ HN. 273. l.

⁴ HN. 160. l.

⁵ 41. l.

⁶ HN. 335. l.

⁷ HN. 341. l.

⁸ HN. 410. l.

⁹ HN. 43. l.

annyira volt érezhető ennek következtében a drágaság, hogy «Fogarasban és az havasallyiak zabkenyérre szorultak.»¹ 1766-ban már «egész Európában tartanak a fejedelmek a szűkségtől» és ugyanakkor Olaszországban már nagyon érezhető a drágaság. Erdélyre nézve ez az év terméketlen volt és az «ezen esztendőbeli terméketlenség miatt a buzának ára 7—8 sustákra vékájának felmenvén»² a guberniumnak komolyan kellett foglalkoznia azzal, miként védekezzék a fenyegető éhínség ellen. Megtiltá tehát egyrészt 1766. október havában, «hogy senkinek sert és égettbort gabonából főzni szabad ne legyen, sub poena confiscationis frumenti et alienorum»³ a minek következtében «le is szálla a gabona ára promiscue 4—5 sustákra», másrészt pedig «megengedte ő felsége azt is, hogy Oláhországról és Magyarországról gabonát harminczad nélkül béhozni szabad legyen, melylyel kivált a szélybéliék jól jártak.»⁴

A közállapotok ismertetésénél tért szentelhetünk az elemi csapásoknak is, melyeknek bizonyos mértékben szintén van kihatásuk azoknak alakulására. Halmágyinál több ízben olvashatunk földrengésekről, árvizekről.

1763 július havában azt írja Halmágyi . . . «hogy Budán nagy földindulás volt, Győrbe nagyobb, Komáromban pedig néhány házon kívül templomok, klostromok, házak mind egyben omlottanak, sőt az helyén tó fakadott. Feles⁵ emberek is veszték. Malum signum, hogy az a szűz leányvár, mely még ellenség kezében nem volt, oly hirtelen oda lett».⁶

1765 november havában «volt földindulás . . . Kolos és Doboka vármegyékben nagy mértékbe, mint ezelőtt két hónappal⁷ itt Fogaras és Csíkszereda felé, úgy hogy a fogarasi commendans a népet is kirukkoltatta,⁸ nehogy oda ölje épület».⁹

1768 január havában Komáromban újabban «egy nap hat rendbéli földindulás» volt «de a mely semmi kárt nem tett; tapasztaltatott Brassóban is, de gyenge».¹⁰

¹ HN. 43. l.

² HN. 283. l.

³ HN. 283. l.

⁴ HN. 284. l.

⁵ Feles = sok.

⁶ HN. 84. l.

⁷ Tehát 1765. szeptember havában.

⁸ Kilakoltatta.

⁹ HN. 220. l.

¹⁰ HN. 360. l.

Ugyanezen évben azonban nagy pusztításokat vittek véghez az árvizek, a melyek nemcsak Magyarországon, hanem országunkon kívül is éreztették romboló hatalmukat. Erre vonatkozólag 1768 március havában ezeket írja Halmágyi: «Jövének a relatiók, mely szörnyű nagy árvizeket okozott a hónap hirtelen való olvadása és jégnek megtojulása. Bécsben nemcsak a hidakat elvitte, hanem a Leopoldstadttól egészen ellepte, annyira, hogy felső házakba¹ kellett szorulni az embereknek és a császár maga szeme előtt hajókon küldött nékiek által pénzt és kenyeret. Sok házakat is benne elrontott, sőt a Vereskapun Bécsben a városba is behatott. Pozsonynál, melyet históriákban nem olvashatni, két mérföldig terjedt ki. Itt is bément Vásárhelyre a Szent György felől való utca végén és néhány házakat megtöltött. Másutt is mindenütt nagyok voltak a vizek, itt Szebenbe is egy erős új hidat megbontott.»²

Bármilyen kietlen képet is nyújtott a hatvanas években a mi hazánk közállapotok tekintetében, az uralkodóház iránt való hűségérzetnek és ragaszkodásnak kifejezést tudtak adni. A mikor 1764 április havában «Jóseff herczeg» (II. József) római királylyá koronáztatott meg, ebből az alkalmából, «ada az ország százezer forintot a contribuensekéből».³ Ugy látszik azonban, hogy ez nem annyira az alattvalói szeretetnek és lelkesedésnek volt az önként és magától támadt megnyilatkozása, mint inkább udvari vagy az udvarhoz közel álló körökből kiindult szelíd nyomásnak az eredménye, mert Halmágyi folytatólag még ezt írja: «elvették ugyanazt is, de a nemességből is kívánnának ad expensas coronationis donumot. Nem hiszem 20,000 frtra menjen, a mit igérének, én is adék bele 50 frtot.»⁴

¹ Ház = lakrész, lakosztály, szoba. (V. ö. 42. lap.)

² HN. 375. l.

³ HN. 113. l.

⁴ HN. 113. l.

VII.

Vallási ügyek. Vallásszabadság. Térítések és kitérés. Erőszak és megtorlás; vallási sérelmek. Templomok. Aposztáták. Anabaptisták. Szerzetesek (jezsuiták). Egyházi intézmények.

«A hitélet — mondja Ferdinándy¹ — azaz az embernek az emberi élet végcélja és az istenséghez való viszonya felől táplált meggyőződése, az örökkévalóságra és a túlvilági életre irányzott törekvései oly benső természetű ügyei az egyesnek, hogy azok a jog szempontjából szabályozás alá mind addig nem eshetnek, a míg kifelé is nem nyilvánulnak, cselekményekkel egybekötve nincsenek, mint hitbeli tanok nem hirdettetnek, azaz a míg a hit vallása nem válik. A hit, mivel benső természetű, ellenőrizhetetlen, tehát teljesen szabad; de a vallás, mivel az a hitnek már külső megnyilatkozása, már eshetik a jog szabályozása alá, mert gyakorlata a jog által védelmezhető, korlátozható vagy el is tiltható.»

És az államhatalom foglalkozott is minden időben és rendezett állami szervezet mellett fennálló minden országban a vallás vagy vallások védelmével, korlátozásával, esetleg eltiltásával is, mert nem lehet neki közömbös az, hogy polgárai a lelkiismeretük meggyőződése szerint vallott hitük alapján milyen vallásnak, milyen egyházi szervezetnek szabványait követik és tartják magukra nézve kötelezőnek. Hiszen nincsen kizárva és elképzelhető az, hogy az egyházi törvények az állam törvényeivel ellenkezésbe juthatnak.² Ez az oka annak, hogy az állam állást foglal a vallással szemben és meghatározza az egyházak jogi helyzetét, még pedig vagy ő maga alkalmazkodik valamely egyházhoz, midőn az állami szervezetet az egyházéhoz alkalmazza, vagy több egyháznak, vallásnak biztosít szabad működési tért, enged szabad fejlődést és vallásgyakorlatot, de oly vallásoknak a keletkezését és terjedését, a melyek a más fennálló egyházzal vagy egy-

¹ Magyarország közjoga (Alkotmányjog) Bp. 1902. 84. §., 260. l.

² Például, ha ezt a törvényt: «ne ölj» oly értelemben alkalmaznák, hogy a hívők ez alapon megtagadnák a katonai szolgálatot és a honvédelmet.

házakkal meg nem egyeztethetők, vagy a melyek az államra veszélyeseknek látszanak, meggátolni törekszik.¹

Abból, hogy egy államban többféle vallást követnek a polgárok, fölmerül az a kérdés, hogy az állampolgárokat milyen szabadság illesse meg az egyházak kötelékébe való belépésében és hitvallásuk gyakorlásában.

Szent István, a midőn Magyarország állami szervezetét megalkotta, ennek alapjává a római katolikus egyház intézményeit tette és a magyar királyságnak római katolikus keresztény jellege volt. A kereszténység behozatala óta hosszú századokon át a római katolikus egyház volt az egyedüli, a melyhez a honfiak állampolgári jogaik csorbitása nélkül tartozhattak. A mohamedán és a zsidó vallás az Árpádok idejében, a görög-keleti és a zsidó vallás a későbbi korban csak tűrve voltak, a mennyiben ezen vallásoknak gyakorlata nem üldözték, de ezeknek követői nem élvezték azt a jogállást, a melyet a római katolikus szabad emberek; a nemesség is a római katolikus vallást követte.

A mikor azonban a XVI. században a reformatio tanai a városi polgárság és nemesség körében nálunk is termékeny talajra találtak és Magyarországon az ágostai hitv. evangélikus és az evangélikus református vallás, Erdélyben pedig ezeken kívül az antitrinitárius vagy unitárius vallás tanai hívőkre találtak: ebből a vallási többféleségből vetődött fel a vallás szabadságának kérdése is. A vallás szabadságának kérdése abban a kettős tartalmú értelemben, hogy vajjon mindenki követheti-e, *gyakorolhatja-e* szabadon a maga vallását és vajjon a törvénybe felvett vallások keretében *átléphet-e* tet-
szése szerint egyik vallásfelekezethez a másikba?

E tekintetben eléggé lényegbe vágóan különböztek a viszonyok Magyarországon és Erdélyben. Mert míg Magyarországon a római katolikus egyház és a királyság között fennmaradt szoros kapcsolat következtében a református vallásnak és az ágostai hitvallású evangélikus vallásnak csak a protestáns erdélyi fejedelmekre támaszkodva tudták maguknak a szabad vallásgyakorlatot kivívni, a nélkül, hogy a katolikus vallásról a protestáns vallásra való áttérés megengedettett volna, addig Erdélyben — épen azért, mert maguk a fejedelmek is az új tanoknak hívei voltak — az evangélikus református, az ágostai evangélikus és az unitárius vallás a római katolikus vallással egyenlő jogállást élveztek és nemcsak ezeknek a vallásoknak szabad gyakorlata volt törvényi-

¹ Ferdinándy: id. munka 261. l.

leg biztosítva, hanem a római katolikus vallástól való áttérés szabadsága is.¹

Ebből az áttérési szabadságból származott az a versengés, mely úgy protestáns részről, mint katolikus részről, mindenkinél a maga egyháza érdekében, nagy buzgalommal és esetenként a könyörtelenséggel határos kiméletlenséggel megindult Erdélyben is a XVIII. század második felének közepén, főleg a 60-as és 70-es években. Katolikus részről ez annál érthetőbb, sőt természetes, mert a katolikusok számaránya vidékenként nagyon kedvezőtlen volt, mert a protestáns vallású fejedelmek uralmának megszűntével és a belső meggyőződésből nagyon vallásos érzületű Mária Terézia fennhatósága alatt Erdélyben is a római katolikus vallás jutott hatalomhoz és lett államvallássá és mert a katolikusok térítési munkálatait Mária Terézia udvara is jó szemmel nézte és támogatta, tekintet nélkül arra, hogy a protestáns vallásból áttérőket mi és esetleg milyen külső előnyök indították a valláscserére.

Mert, hogy nem mindég a legnemesebb indítékok vezérteltek őket, erre vonatkozólag Halmágyi is említ fel egy-néhány példát, így Kenderesinek esetét,² a ki «elsőben (az udvarfalvai Rosnyainak) cancellistája volt, azután prókátorrá lett,» miután egyazon «differentiában mindkét részről különbözőképen vallott... reá gondolván magát, catholizála; ő felsége³ privata audientiára admittálta. (Sőt) Hadiknak maga kezével mellette bilétet írt, hogy az olyan protectiót érdemelvén, minden assistentiával légyen, hogy előmehessen.» Ez a Kenderesi «forgatta az elméjét guberniális secretáriusságon, directorságon és ha e sem lenne, legalább első fiscalis procuratorságon». Hozzá teszi azonban Halmágyi még ezeket a szavakat: «Megválnak mit nyér, mert ő egyikre sem érdemes.»

Hasonló volt egy *Ozdi* nevű marosszéki ifjú esete is. Ez «Bécsbe menvén, vallását változtatta és unitáriusból katolikus lett, kinek keresztanyja lett felséges asszonyunk⁴ és adott néki egy arany lánczot és 300 forintot, pensiot s tették a cancelláriára cancellistának. Ambitiosus lévén és lánczczal mehetvén az udvarhoz, a többi irigylették». ⁵ Ez az

¹ Az áttérés valamely bevett vallásra. (Ferdinándy p. 262.) A görög keleti vallás csak tűrt vallás volt, a melyre áttérni nem volt szabad.

² HN. 240 l.

³ Mária Terézia.

⁴ Mária Terézia.

⁵ HN. 381. l.

Ozdi, ha talán eredetileg nem is haszonlesésből lett katolikussá, később mégis, hogy érdemekre szert tegyen árulkodóvá lett, és hamis vádjával «... sok bajt is csinált a szegény *Szent-Iványi Zsigmond*nak; elárulta, hogy sógorasszonyát vette intra tertium gradum... a gubernium revideálta a matrimonialis vádját, és hazugságnak találta.»¹

De nemcsak kis állások elnyerése vagy kisebb előnyök biztosítása érdekében történt vagy történhetett a katolikus vallásra való áttérés, vagy ezen áttérésnek kilátásba helyezése, hanem fontosabb hivataloknál is, mint a hogyan az Halmágyinak 1764 április havában írt naplójegyzete szerint következtethető, a ki a *Hutter Mihály* guberniumi tanácsos jubiláltatásáról² szállingó híresztelések okát abban látja, hogy «miért ígérte magát katolikusnak, midőn consiliárussá tették és máig sem lett».³

Tagadhatatlan, hogy a hatalom eszközeivel rendelkező római katolikus papság összehasonlíthatatlanul eredményesebben végezhetette a térítések művét, mint a protestánsok, a kik nem örvendhettek az udvar támogató jóakarának, a hol jóindulattal és tetszéssel fogadtak a katholizálásra vonatkozó minden jelentést.

És hogy milyen erős volt az udvarnál a katolikus térítéseket előmozdító áramlat, kitűnik báró Bajtay József Antal erdélyi rom. k. püspök esetéből, a ki 1768 április havában szándékozván felmenni Bécsbe, már előzetesen értesülhetett, hogy kegyvesztett és hogy nem jó fogadtatásban fog részesülni. Még katolikus részről is terjesztették akkor Erdélyben azt a hírt, hogy «nagy fekete kereszt várta oda fel» és «felérkezvén (csak) fél fertályig tartó audientíája volt, kevés jó ábrázatot talált».⁴ A mikor azonban az udvarnál közölte, hogy mióta Erdélyben van, hatezer lelket térített át a katolikus vallásra, a hangulat megváltozott és ő ismét bészínlé magát».⁵

Maga II. József azonban édes anyja és az udvar ezen irányzatával nem nagyon rokonszenvezett. Mert a midőn 1769 július havában Bánffy Dénesné grófné Bécsben időzván gyermekeivel, az ő papja *Szilágyi* «megtérte a catholica religiora» és ezen egyházi szertartás külső fényét Mária Terézia is személyes jelenlétével emelte; ez a református pap az ő

¹ HN. 381. l.

² Nyugdíjaztatásáról.

³ HN. 110. l.

⁴ HN. 380. l.

⁵ HN. 395. l.

megtérésével «nem nyert nagy gratiát» a császár¹ előtt. Erre vonatkozólag Halmágyi naplójában Bécsből nyert értesítések alapján olvashatjuk, hogy Szilágyi «... audientíát vévén a császárnál is, kérdezte a császár: hány esztendő? Felelet: 43. Kérdés: hány esztendeje, hogy pap? F.: 13. K.: mi győzte meg ily hirtelen a catholica religionak igazsága felől? F.: régtől fogva volt néki arra szándéka és hajlandósága s készüllete, melyet most consummált. K.: hogy lehetett hát annyi esztendőig lelkiismerete ellen való tudományt tanítani? és valjon, nincsen-e egyéb oka? nem kíván-e valamit? és nevezetesen mi akar lenni? F.: ő világi pap akar lenni. Melyre a császár: jobb lenne barátta lenni és tart ő felsége, hogy ezen vallásához csak olyan hív lesz, mint az elébbenihez.»²

Ezen vallási dolgokban tehát bizonyos ellentét állott fenn II. József és Mária Terézia között, a ki tőle telhető minden módon előmozdítani óhajtotta a térítési munkálkodás eredményességét. Így 1765. július havában «insinuálá a thesauriatus a guberniumnak, hogy ő felsége azon olyan katolikus papoknak, kiknek canonica portiojuk nincsen e hazában,³ két ezer forintot rendelt a magyarországi kamaráról...» a mire nézve Halmágyinak az a véleménye, hogy «... ebből több parochiák is erigáltatnak, nemcsak azok, melyek most vannak. Nevezetesen Udvarhelyszékbe kettő és Aranyosban is annyi; kétségkívül az unitáriusok kedvéért, hogy azok inkább persvadeáltassanak a megtérésre...»⁴

Mint a megélhetés egyik mentő eszközét látjuk a katolikus vallásra való áttérést báró *Seeberg Márton* guberniumi tanácsos viszontagságokkal teljes életében is. Ő, miután az apja halála után reá maradt kis örökségével kiment a jenai egyetemre, onnan visszatérve Erdélyben megházasodott, csődött mondott s mivel máskülönbben sem mehetett előre, Magyarországon tisztartóságot vállalt. De meghalván felesége, ott is mindenből kifordult «néha koldult is tisztességesen». Ujból megnősülvén, magyar leányt vett feleségül. «Bécsbe ment, katolikus lett s úgy nyert Ő felségétől e fundo neoconversorum egy tallér diurnumot.»⁵

De nemcsak nemes emberrel szemben kínálkozott ilyen kedvezmény engedélyezése, hanem a jobbagyokkal szemben

¹ II. József.

² HN. 421. l.

³ T. i. Erdélyben.

⁴ HN. 206. l.

⁵ HN. 251. l.

is, kik azzal a célzattal, hogy a jobbágyság alól felszabaduljanak, önként jelentkeztek kitérésre.¹ A marosvásárhelyi *Apostol György* nevű jezsuita superiorról pedig «... egy szegény oda való ember azt mondá: egy jobbágy változtatta vallását azért, mert hét héti exemptiót ígért *Apostol* a szolgálatból, s hogy confessiot tett, másnap dologra hajtották...»² Ez, ha így történt is, még magábanvéve nem bizonyít a superior rosszhiszemű eljárása mellett, a ki a «hét héti exemptiót» más alkalmasabb időben az illetőnek kiadhatta, hiszen ugyanő volt egy másik nevezetes peres ügynek okozója, mely ügyben az *Apostol* superior biztató ígéretére három jobbágy-család tényleg áttért a katolikus vallásra és dacára, hogy három forumon elmarasztaltattak, a «felséges udvar által» a szabadságuk visszaadatott. Halmágyi az esetet a következőképen adja elő: «Nevezetes causa vala a többek közt egy. A *Vas* familia ugyanis prætendálván³ Maros-székből Mosonból Bőjbe általköltözött három familia jobbágyságát, ezeket perbe fogta, mind a széken, mind a királyi táblán, mind pedig a gubernium előtt megnyerte. Kik is appellálván ő felsége eleibe pereket, azalatt míg ott előkerült, circumvenálja őket a marosvásárhelyi pater jesuita superior, hogy ha a catholica religiora térnek, őket a jobbágyságtól megmenti, külömben örökös jobbágyokká lesznek. Ezzel őket meggyőzván, megtérítette s ez okozta azt is, hogy a bőji templom nékiek, az említett *Apostol* nevű superior ígéreti szerint általadattatott. Azután a mult esztendő lévén, elérkezik a sententia a felséges udvartól, mely által nemcsak személyekben szabadságok, hanem még mosoni jószágaik visszaadása is megítéltetik».⁴

Halmágyi naplófeljegyzései között akadunk olyanokra is, a melyek szerint túlbuzgó térítők, ha másként célt nem érhettek, erőszakhoz is folyamodtak, csakhogy a római katolikus vallásnak hívőket szerezhessenek.

Ilyen volna báró *Mednyánszki*, a székely határőrség parancsnokának esete, a ki ág. h. evangélikusnak születvén, a mikor százados korában *Vetési* generális leányát az őrnagyi ranggal együtt feleségül kapta, egyúttal hitét is változtatta és a katolikus vallásra áttért. «De ezt ő úgy declarálta, hogy beteg korában dugták szájában az ostyát és osztán kénytelen volt abban maradni».⁵

¹ HN. 300. l.

² HN. 301. l.

³ Követelvén.

⁴ 1768 január havában. HN. 363. l.

⁵ HN. 376. l.

Kényszer-átterítés természetével bír a még Bethlen Gábor által Alvinczre letelepített anabaptista bolgárokkal szemben követett eljárás, a kikre nézve 1763 augusztus hónapjában az a felség parancs érkezett és szeptember 16-án felolvastatt, «hogy az anabaptistáknak, kik eddig ezen hazában¹ toleráltattak, adassanak catholicus papok és ha hat hetek alatt meg nem térnének, a hazából igazíttassanak ki. Nemkülönben a transmigransok, kik ezeknek vagy herrenhuttereknek sectájára általmentek, hasonló módon tractáltassanak, az incorrigibilisek ergastulis includantur.² gyermekek pedig azon religióban, «melyben szülejek azelőtt volt, neveltessenek».³ Pedig ezek az anabaptisták ipart űző munkás nép volt, kik Halmágyi idejében is a késcsinálásban és fazekasságban kitűntek és a kiket az említett Bethlen Gábor fejedelem «örökös jussal adott fundusokkal, mind egyéb privilegiumokkal» megajándékozott, «melyeket a következők fejedelmek, sőt Leopoldus is, cum libero religionis exercitio confirmált, sőt a fejedelmek alatt szabadságok inarticuláltatott is».⁴ Báró Bajtay József Antal erdélyi róm. kath. püspököt gyanúsították azzal, hogy ezt a felség-parancsot provokálta, azért talán, hogy «azzal a kevés terrenummal maga dominiumát ampliálni» akarta.⁵ Lehet, sőt valószínű, «hogy — ha nem is a neki itt tulajdonított szándékkal — az erdélyi püspöknek is része volt ezen szigorú és jogfosztó rendelkezés kibocsátásánál, mert Halmágyi is igaznak állítja, «hogy Vinczen az új-keresztényeket és az elfogdosztatott apostaták közül is felesen,⁶ tömlöcczel, vassal, executióval, a mosoniakat a jobbágyság alól való felszabadítással megtérítette . . .»⁷ a mint nagy térítési buzgalmában minden alkalmat fel tudott használni arra, hogy azt térítése előnyére fordítsa; így a mikor a kis-kapusiak és megyesiek között valami határvillongási ügy merült fel, vagy a halmágyiak és kóboriak között territoriális differentia keletkezett, a püspök «leíra, hogy ha megtérnek a catholica religiora, mindeniknek prætensióját megnyeri. Sőt a küllővármegyei 13 szász faluknak is megígérte, hogy ha megtérnek, a jobbágyság alól megmenti».⁸ Erre ki is tör a protestans vallású

¹ Erdélyben.

² Kényszerszermunkára elzárassanak.

³ HN. 104—105. l.

⁴ HN. 104. l.

⁵ HN. 104. l.

⁶ Nagy számmal, sokat.

⁷ HN. 395. l.

⁸ HN. 395—396. l.

Halmágyi keserősége, a ki ezekre a szavakra kifakad: «Szép convertendi modus».¹ De mindezen fokozott tevékenység mellett is túl nagynak tartja a becsülést Halmágyi, ha az erdélyi püspök a már fentebb említett bécsi útja alkalmával 6000-re teszi az ő püspöksége alatt megtérítettek számát és kételkedik a Bécsben bemutatott névszerinti lajstrom teljes megbízhatóságában, mert «... ezeknek (t. i. a megtérítetteknek) száma ingyen sem² megyen csak ezerre is; nem tudom azért a többinek nevét hol vette».³

Többször adódik alkalom arra, hogy Halmágyi azokról a reformátusoknak elfogatásáról írjon a naplójában, a kik akár már mint meglett emberek tértek volt át a róm. kath. vallásról a reformátusra, akár pedig mint ilyen áttérteknek gyermekei, református vallásban születve, utóbb mégis vagy a püspöktől, vagy a plébánostól, kántortól feljelentve börtönbe hurcoltattak és addig onnan ki nem bocsátattak, míg csak újból vissza nem tértek a róm. kath. vallásra. Ezen dolgoknak tisztázása már a guberniumban is nézeteltérésre és elmérgesedő véleménykülönbségekre vezetett.

Először is kérdés merült fel az iránt, kinek rendeletére lettek az illetők «minden igazság ellen» elfogva? Mert a gubernium erre parancsot nem adott. Az volt a válasz: «a plebanusok, cantorok, superiorok fogatják minden igazság ellen».⁴ De a mikor gróf Haller azt mondá, hogy «a püspöktől kell tehát azon plebanusokra satisfactiót kérni, ha exorbitáltak».⁵ Felelék: nem szükség, hanem csak a tiszteknek kell megparancsolni, hogy azoknak kívánságára gubernium rendelkezésén kívül el ne fogassanak afféle személyeket, mivel a guberniumtól nemcsak nem ment hasonló parancsolat, sőt inkább a püspök praesentiajában concludáltatott volt 20 Decembris 1765, hogy az hasonló emberek többé el ne fogatassanak; noha ez, kimenvén a protestáns tanács urak, kimaradott, de ugyancsak benne volt a circularisban, hogy ne zaklattassanak és nyomorgattassanak».⁶

A hibásaknak kérdőre nem vonása bánthatta is a gubernium protestáns tanácsostagjait és ezekkel magát Halmágyit is, főleg a mikor gróf Bethlen Miklós commissárius, a ki

¹ HN. 396. (1768 júl. hava.)

² Korántsem.

³ HN. 395. l.

⁴ HN. 364. l.

⁵ Túllépték a hatáskörüket.

⁶ HN. 264. l.

katholikus vakbuzgalmáról és a protestánsok iránt táplált szenvedélyes elfogultságáról ismeretes volt,¹ az akkor az ülésből távol levő «püspök nélkül ezen dologhoz épen nem akar szólni úgy mint a kit egyedül illetnek az efféle dolgoknak igazítási, mivel religiosumok».² Bethlen Miklós gróf kitérő válaszára a protestáns tanácsstagok hivatkoztak ő felségének még 1750 július hó 15-én kiadott azon szabályzatára, mely szerint «a püspök pure catholica referat, a több minden religiosumokat pedig a catholicusok és más vallások között egy catholicus és egy más azon religión lévő consiliarius referáljon, s ha meg nem egyezhetnének, separatim votumokat adják, mely ő felségének felküldettség; melyből megtetszik, hogy ő exciáját³ az efféle dolgok másként nem illetik, hanem mikor jelen van, mint consiliarius hozzászólhat, absens vero caret voto».⁴ Heves vita fejlődött ebből, a melyben gróf Lázár János elnök is a katholikus gróf Haller és gróf Bethlen Miklós ellen foglalva állást, a püspök távollétében is a határozathozatalt sürgette, mondván: «hiszen nem a püspök hűségére esküdtek meg, hanem a törvényre, király parancsolataira és az igazságra . . .».⁵ Gróf Teleki László guberniumi tanácsos is hasonlóan nyilatkozik, hangsúlyozván, hogy «. . . a püspök Károlyvárt és clerussa között püspök, de a guberniumba csak olyan consiliarius collegája, mint maga, semmibe sincs több vox». És további elkeseredettségében ő is⁶ úgy fakadt ki — mint fentebb 1768. évi júliusi keltezés alatt Halmágyinál láttuk ezekre a szavakra: «. . . szép convertendi modus vassal tömlöczcel téríteni, némelyiknek keze lába vasba van, nagy convictio conscientiae. Kézdivásárhelyt 13-ból⁷ csak 3 maradt meg, a többi megtérítette a hosszú rabság, lévén ott 15 hónapos rab is. Küküllővárt is néhány megtért, adott is gróf Bethlen Miklós⁸ két olyannak két máriást».⁹ Ugyanekkor említi Halmágyi 1766 júniusi keltezés alatt, hogy úgy hallotta, «hogy a pater hozzájuk (a rabokhoz) lejár, tanítja a vallására, viszi a templomba, ha nem megyen,

¹ HN. 177—178. l.

² HN. 264. l.

³ T. i. a püspököt.

⁴ HN. 264. l.

⁵ HN. 265. l.

⁶ Már két évvel előbb 1766 június havában.

⁷ T. i. apostata reformatusból.

⁸ T. i. gróf Bethlen Miklós, ki Küküllővárt és a hozzátartozó uradalmat bírta s a várat restauráltatta.

⁹ HN. 265. l.

verve hajtják. Melyek mind az ő felsége kegyelmes intentiója ellen vak buzgóságból származnak». ¹ Az ilyenféle panaszok megismétlődnek Halmágyinak ugyanezen évi (1766) július havi naplójegyzetei között is, a mikor felemlíti, hogy a vallásért elfogattak nem hogy el nem bocsátattak, hanem a számuk még emelkedett is Küküllővármegyében, a hol a szolgabírónál mintegy nyolcvannak a neve van feljegyezve, a kiktől, nem hogy védelemről gondoskodnának, egyszerűen csak azt kérdik, illetőleg «csak azt kértették: akarnak-e pápistává lenni? Kik negatívát adván, ismét visszavitettek, oly ígérettel, ² hogy addig meg nem szabadulnak, míg az igazságot meg nem ismerik». ³ Ennek az eljárásnak okául a tisztek azt adják, «hogy a püspöknek különös parancsolatja jött az iránt, és az effélékben ⁴ a gubernium nem parancsol». ⁵ A felfolyamodással élő foglyok, a kik beadványaikban a velük elkövetett zaklatásokat is felsorolták, melyeket a szabadságvesztésen felül eltűrni kénytelenek voltak, egyebek között «... instantiájokban azt írták, hogy száraz kenyeren, vizen még a viselős asszonyyal is kemény földmunkát dolgoztatnak és házoktól is ázalékot ⁶ bévinni nékik nem engednek». ⁷ Igaz ugyan, hogy a mikor *Henter Ferencz* főbíró másodmagával kiment a helyszínére és «kemény fenyegetőzések között kérdezte, ki íratta azon instantiát», a panaszosok féltőkben ezt eltagadták, ámbár Halmágyi szerint ⁸ «ha investigáltatik, valósággal kijő, hogy úgy volt».

Nem csekély érdekességű az a vita, a mely a guberniumban 1766 július havában a protestáns vallásra áttérteknek miképen való megbüntetése körül fejlődött, mert «ő felsége rendelete szerint, nemcsak a relabensok, ⁹ hanem a deficientsek ¹⁰ is, kik majorennesek ¹¹ ezen büntetésre ¹² condemnáltatnak ő felségétől» és ezen vita kapcsán felmerült a *kiskoruakkal*

¹ HN. 265. l.

² Fenyegetéssel.

³ HN. 271. l.

⁴ T. i. a religiosumokban.

⁵ HN. 271. l.

⁶ Ázalék = a száraz főzeléknek természetett hüvelyes veteményeknek közös népies szava. Ilyen a bab, borsó és lenese, különböző fajtáival. (Révay Nagy lexikon I. 347. l.)

⁷ HN. 271. l.

⁸ U. o.

⁹ a ref. vallásra visszatérők; v. ö. 82. l. 7. jegyz.

¹⁰ szakadárok, hitszegők.

¹¹ Nagykorúak.

¹² T. i. «in poena perjurii convinctatnak» (elmarasztaltassanak).

szemben követendő eljárás kérdése, az a kérdés t. i., hogy „... hát azok, a kik in minorennitate és ante emanationem edicti regii deficiáltak¹ és most majorennisek, hogy consideráltassanak, ugy-é mint majorennisek, vagy mint minorennisek, kiknek arbitraria² poenat dictál a rescriptum?»³ Az erdélyi róm. kath. püspöknek az volt a felelete, hogy olyanoknak tekintessenek «a mint most találtatnak, úgy mint majorennisek. Nem obstálván,⁴ hogy azok ante emanationem rescripti deficiáltak, mivel az ő felsége resolútiója in generali mindenekről szól és az efféléket nem excludálja».⁵ A püspök felfogásával ellentétes állást foglalt *Hutter* Mihály guberniumi tanácsos, a ki vitába is bocsátkozott felfogásának helyessége érdekében, de felszólalt *Halmágyi* is, a ki a generálisnak azt mondá „... hiszem minden cselekedetnek az idejét kell considerálni, ha ezek in minorennitate deficiáltak,⁶ úgy vétettek, mint minorennisek és non illorum culpa adoleścáltak⁷ vagy vénültek meg a más religióban, hanem ex errore in tenera ætate comisso; és hogy lehetne már öreg emberben gyermeki hibáját oly keményen megbüntetni?»⁸ A felszólalásnak megvolt mégis az az eredménye, hogy úgy a generális, valamint az erdélyi püspök is *Halmágyi* érvelésének engedtek, sőt a püspök «annak is consentiála,⁹ hogy még a relabensek is elbocsáttassanak post latam sententiam¹⁰ kezességen és in statu libero¹¹ várják ő felsége decisióját».¹²

Ugyanezen 1766. év augusztus havában *Halmágyi* feljegyez egy áttérítési esetet, mely egy bécsi német mesterember fiával történt meg Erdélyben és mely érdekességénél fogva egész terjedelmében ide iktatható: «Nevezetes dolog adá magát elő, mert egy bécsi német mesterember leküldvén ide egy schuster atyafiához egy fiát, az gyermek itt nem szerette a lakást, durván bánván véle az atyafia. Ő szegény visszaindult Bécsbe télnek idején rossz köntőssel. A hársági bércezen a hóba elsanyarodva, koplalva, gróf Toldalagi Ferencz

¹ Elszakadtak, kitértek, vallást cseréltek.

² Birótól függő, bírói ítéletre bízott.

³ HN. 271. l.

⁴ Tekintet nélkül arra, nem lévén akadály az sem.

⁵ Az említettekre nézve kivételt nem tesz.

⁶ Kitértek, reformátusokká lettek.

⁷ Növekedtek fel.

⁸ HN. 272. l.

⁹ Ahhoz is hozzájárult.

¹⁰ Az ítélet meghozatala után.

¹¹ Szabadlában.

¹² HN. 272. l.

úr szekere s cselédi találván, megszánták, felvették, bétakarták, enni adtak és jószágába az urokhöz vitték. Ez maga mellé vévén, tartotta Isten nevébe, köntösözte és szakácsságra taníttatta. Néhány esztendő múlva, magával béhozván gróf Toldalagi a legényt, atyafia reá ismert, jelentette a püspöknek. Ki a guberniumban proponálván, megparancsoltaték a grófnak, hogy a legényt állítsa elő; már akkor kiküldte volt a legényt, de vévén a commissiót, ismét béküldte ezen holnapban.»

«Maga a püspök examinálván a dologról, megvallotta e szerint. Kérdezte, miért nincs az apja vallásán és ki kényszerítette, hogy református legyen. Felelt amaz: ötet senki sem kényszerítette, a pap Isten nevében tanította s ő meggyőztetvén a református vallás igazságáról, holtig abban akar megmaradni. Intette a püspök, hogy térjen meg, igyekezvén difficultásit is solválni.¹ Néhány nap múlva visszamenvén, mondja, hogy ő inkább meghal, mintsem vallását változtassa. Azzal béküldi a jezsuiták residentiájába, ott is azt mondván a mit a püspöknél; ötet a hajánál fogva felakasztották, lábai alá tévén valami faszegeket, hegyeseket, melyeken sokáig nem állhatván, odaigérte magát s úgy bocsáttatott el. Azután harmadnappal meg is gyónt.»² A gubernium protestáns vallású tanácsosai tanácskoztak is arról, ne panaszojlanak-e ezért ő felségénél, de mivel ez a cipészinás bécsi fiú volt, a kire az erdélyi törvény ereje «nem extendálta magát, elmulatták.»³ Gróf Toldalagi pedig, a ki így egyik cselédjét veszítette, sürgette azt, hogy a fiút «mint catholicust bocsássák vissza, reá tett sok költségének leszolgáltatására.» A gubernium eziránt felszólítást is intézett a pater superiorhoz, de ez «megizente, hogy nem bocsátja s ebbe maradt.»⁴

Találunk mi példát a Halmágyi-féle napló-feljegyzések között az úgynevezett elkeresztelésre is, vagyis arra, hogy református szülőknek református gyermekét katolikus pap megkeresztelte és így a keresztség szentségének feladásával — ha a szülők ehhez hozzájárulásukat nem is adták meg — katolikusnak avatta. Ilyennel szemben is, ha utóbb a református vallást követte, elfogatással éltek. A gubernium református és evangélikus vallású consiliáriusai ezen elfogatások

¹ Aggályait eloszlatni.

² HN. 275—276. l.

³ Elmulatták = attól elállottak.

⁴ HN. 276. l., vagy 49. l.

ellen felszólaltak és azzal is érveltek, hogy az így elkeresztelteteket nem is lehet apostataknak tekinteni és a hozandó ítéletet «ante pronuntiationem» öfelsége elé kell terjeszteni és a dolgot nem szabad «ab executione» kezdeni. Ilyen értelemben hoztak is határozatot (1766 május), de a püspök, a ki a határozat hozatalánál jelen nem volt és a ki a «gubernium conclusumát nem változtathatta meg, mivel már concludálva volt», kifejezte abbeli aggodalmát, hogy «nagyon tart, hogy abból az engedelmességből¹ szarvat emelnek magoknak² és nemcsak többen³ a fide deficiálnak, hanem azok is, a kik redeáltak, ismét relabálnak, a catholica religio nagy præjudiciumával.»⁴

Viszont azonban megesett az is, hogy a katolikusoknak gyermekeit is, ha a körülmények úgy hozták magukkal protestáns részről az «evangelica vallásban» neveltettek fel, a mi reájuk akkor vált végzetessé, a mikor őket már mint meglett embereket apostasiáért felelőségre vonták és elfogatták.⁵

De az így akár erőszakos eszközökkel, akár kecsegtető ígéretekkel vagy a hittérítés meggyőző érveinek hatalmával a catholica vallásnak megnyert hívókben nem nagyon bíztak⁶ s nem is nagyon bízhattak és méltán tarthattak attól, hogy nem épen nagy indító okok szükségesek ahhoz, hogy előbbeni (református) vallásukhoz visszapártoljanak.⁷ Hogy ezt megelőzzék egyes esetekben a római catholica vallásra áttértek részéről ünnepélyes írásos nyilatkozatot, úgynevezett *reversalist* vettek ki az illetőnek a római catholica vallásban való megmaradása érdekében, a mely nyilatkozatban az illető megfogadta, hogy a catholica religiót soha «el nem hagyja és ha elhagyná, minden büntetésnek alája veti magát.»⁸ Hogy egy ilyen reversalis mennyire komoly és következményeiben nem kicsinylendő dolog volt, mutatja egy kolozsvári református civisnek, Kolozsvári Györgynek 12 esztendőbe járó fiáról feljegyzett eset, melyet mivel az akkori idők felfogását és érvelését jellemzően tükrözteti vissza, egész terjedelmében ideiktatunk:

¹ Engedékenységből.

² Megnő a reformátusok szarva.

³ Nagyobb számmal fognak a kath. vallástól elszakadni.

⁴ HN. 254. l.

⁵ HN. 263. l.

⁶ Láttuk ez fentebb II. József részéről is a 48. lapon.

⁷ Ezek a relabensek.

⁸ HN. 49. l.

«Jöve a magistratus és a pater rector¹ levele (t. i. 1763 január havában) Kolozsvárról, minapi commissiójára a guberniumnak arról: hogy egy *Kolozsvári György*, odavaló református civis 12 esztendőbe járó fia (kit az atyja 11 esztendőbelinek adott vala fel) általmenvén hozzá, a catholica religiót amplectálta és sirva kérte, hogy vegye bé. Meg is cselekedte, professiót tett a gyermek, sőt reversalist adott, hogy soha azt el nem hagyja és ha elhagyná, minden büntetésnek alája veti magát. Melyre nézve in domum conversorum Battyania-nam recipiáltatván és ott circiter három holnapot töltvén, atyja családsága által onnan kiszöktetett, az apja házához recipiálta és onnan is elébb állította volna. Melyért a magistratustól citáltatván, megparancsoltatott, hogy harmadnap alatt a gyermeket eléállítsa. Melyet mivel nem praestalt,² engedetlenségeért³ tétetett arestumba. Azért kéri a rector, hogy mivel az apja expositiója⁴ szerint nem ő tétette arestumba az apját, mint ez vádolta, hanem a plebanus, hamis informatió-jáért castigáltassék⁵ és fia előállítására cogáltassék.⁶

Nem vala ekkor a püspök a consiliumban; nem akarának a reformátusok hozzászólni. Én⁷ mondtam elsőbben, hogy az⁸ illegitimae ætatis⁹ lévén, revocálhatta törvény szerint a mit mondott és irt, de nem is mehetett által atyja hire s akaratja ellen. Mondá osztán *gr. Lázár*:¹⁰ pater iniquitatem filii portare non potest, nem is cogáltathatik¹¹ fia előállítására, ki tagadta, hogy elmenetelében hire sem volt etc. Pro et contra voltak disputatiók, de a mi uraink, nem a valóságához, idest hogy a gyermeket recipiálni¹² sem lehetett volna, szóllottak a dolognak. Végre osztán küldetett a püspöknek, hogy *gr. Telekiel* vegyék referádába. El is hozá a püspök 24. Januarii maga különös opinióját,¹³ melyben veszi fel, hogy mivel azok, kik mást ad delictum inducunt, omnium gentium jure et ipsius rationis ductu, easdem poenas dant, qua delin-

¹ A kolozsvári jezsuiták rektora.

² Teljesített.

³ A jelentés itt distinctiót tesz az elzáratás okát illetőleg.

⁴ Előterjesztése szerint.

⁵ Megvesszőztessék.

⁶ Szoríttassék.

⁷ Halmágyi.

⁸ T. i. a fiú.

⁹ Gyermekkor, nem törvényes időkor.

¹⁰ Lázár János gróf, praesidens.

¹¹ Kényszeríthető.

¹² Befogadni.

¹³ Különvéleményét.

quentes tenentur. *Kolozsvári* is azon büntetésre érdemes, melyre hite szegett fia. Kérettesenek az acták a magistratus-tól és ha hiba benne nem lesz, büntetessék az apja, mint perjurus, ad mentem Decr. part. II. tit. 30 et rescripti 1751 emanati. Ha pedig nem constál, új inquisitio légyen, sententia pronuntiáltassék. A fia pedig circularis parancsolatok által az egész hazában kerestessék fel és in domum conversorum restituáltassék.»¹

Az áttérések értéke sok esetben kérdéses volt, sőt kialakult bizonyos a tapasztalatok alapján leszűrt egységes vélemény, mely szerint a százszokból lett katolikusok nem megbízhatók és «nem is érnek semmit, sem hevek, sem hidegségek,² sokkal jobbak, kik reformátusokból mentek által...»³

Egészen természetes és magától érthető, hogy a protestáns papság a katolikusok térítési eredményeit rossz szemmel nézte és azokat a maga részéről azokkal a csekély eszközökkel, a melyek neki állottak rendelkezésre, ellensúlyozni is törekedett. Ez eszközök elsősorban a szószékről elhangzott prédikációk és a catholica religio ellen tartott declamatiók voltak. Nincsen kizárva, hogy a mikor a protestáns papok beszédjeikkel a népet a megtéréstől visszatartani törekedtek, oly nyilatkozatok is hangzottak el, a melyek alkalmasak voltak arra, hogy azt öfelsége személyétől is elidegenítsék,⁴ sőt egyik-másik helyen a népet annyira felfűtötték és szenvedélyeiket annyira feltűzték, hogy az vak buzgalmában a szent misét kiszolgáltatni készülő katolikus papot tetteleg bántalmazta és majdnem agyonverte. Ilyen eset adta elő magát egy a guberniumhoz 1769 január havában érkezett rescriptum szerint Kidében, Doboka vármegyében «midőn a katolikus pap az ott katolikusok számára excindált parochialis és templom fundusán, asztalon misét akart volna szolgáltatni, az akkor éppen templomban lévő reformátusok kirohantak, reája mentek és ha a pap az asztalt meg nem fogta volna, azt cum sacris apparamentis, fel is forgatták volna; sőt mivel a református superintendens oly parancsolatot adott nékiek, hogy a papot, ha oda megyen, agyonverjék; ezt meg is cselekedték volna, ha a pap észre nem vette volna magát és szentelt vízzel nem kezdett volna legyezni, melyre nézve eloszlottanak.»⁵ A reformátusok részé-

¹ HN. 49—50. l.

² T. i. nincsen; vagyis sem nem hidegek, sem nem meleg.

³ HN. 110 l.

⁴ HN. 404. l.

⁵ HN. 405. l.

ről tapasztalt erőszakoskodásokra jött is a megtorlás, mely a prédikációkat a protestánsokra nézve korlátozta, a mennyiben (1769 január) «parancsoltaték . . . hogy a religiosa contro-versiákat csak az iskolákban tanítsák, egyebütt pedig annak békét hadjanak.»¹

Vallási sérelmek dolgában² tehát nemcsak a protestánsoknak volt okuk a panaszra,³ hanem a katolikusoknak is. A Doboka vármegyében levő Kide község reformátusairól fentebb megírt vallási sérelmen kívül, a melyet a komolyabb természetű esetek közé kell sorolnunk, találunk Halmágyinál még más esetet is feljegyezve, így a bői reformátusokról, a kik «az ott megmocskolt keresztet rút gyalázzattal illették.»⁴ Ezen esetben azonban az elrendelt vizsgálaton kiderült, «hogy egy suhanczár (!) gyermek református más *katholikusok* tanácsából és ingerléséből cselekedte; ki azonban *mindjárt* ebbéli félelméből katolikussá is lett.»⁵

A római katolikusokra nézve a vallási gyakorlatokban való részvétel kötelező volt, az ebben az irányban tapasztalt lanyhaság a tisztviselőnek hátrányára vált, még olyan magas állásban levőnek is, mint a milyen Buccow generális volt, a kivel szemben panaszképen jelentették fel Bécsben «neglectusát in religione és hogy pünköst napjain sem volt templomban.»⁶ Noha Mária Terézia vallásos érzületében a vallássosságot alattvalóiban istápolni akarta és előmozdította, nem mindég belső érzés volt, az a mit elért és a mit mutat-tak, hanem csak külső forma és külső máz. Ezzel érdekes ellentétkép említi Halmágyi a porosz király valóban szívből fakadó vallássosságát, mondván, hogy ő, a porosz király «a mely templomot, catholicusokét, vagy mást talál, elébb abban imádkozik, ha nincs, az ég alatt a néppel együtt térdre áll és könyvei szeméből csorogván, oly buzgón imádkozik, hogy az egész armada szívét megolvasztja és könnyhullatását megindítja, nem úgy mint nálunk, hogy egy minutáig tart az imádság, míg háromszor megütik a dobot. Sőt maga írja az imádságot a papnak és az éneket is, oly hathatós expres-

¹ HN. 404. l.

² «De aggraviis» HN. 99. l.

³ A protestánsokat panaszaikkal nem szívesen fogadták a bécsi udvarnál. 1763-ban egy Bécsben eljáró protestáns küldöttséget öfelsége maga elé sem bocsátotta, hanem a cancellárius által oly választ adott «hogy minnél hamarább takarodjanak ki Bécsből» HN. 99. l.

⁴ HN. 405. l.

⁵ HN. u. o.

⁶ HN. 71. l.

siókkal, melyek csak a közsziklát hogy meg nem olvasztják.»¹

A XVIII. század második felében a francia filozófiai írók hatása alatt terjedő kétkedés és vallástalanság úgy látszik tért hódított hazánkban is, főleg a katonatisztek körében; 1765 június havában írja Halmágyi, hogy báró Mednyánszki a székely határőrség parancsnoka, az új brigadéros panaszkodt az akkori «világ elfajultsága és irreligiositása iránt»,² a mivel szemben Halmágyi Erdélyre vonatkozólag megnyugtató nyilatkozatot tehetett, mondván, hogy «itt még se deismust, se naturalismust nem kap, sőt mondhatom mind a székelység, mind az oláhság maga vallásában állhatatos és buzgó, hanem azt meg kell vallanom, hogy kivált a székelységen a lubrica materia igen szapora és igen sok a fattyú gyermek etc.»³ Nem is annyira a vallástalanságnak, mint egyúttal a lelki durvaságnak egy esetét találjuk feljegyezve 1763 március hónapban írt egyik naplójegyzetében, a midőn a nagy bőjt kapcsán megemlékezik arról, hogy egy német meggyőzt a Haugevitz gróf főcancellárius directorii et cancellariæ Bohemiæ káplányának, midőn feles⁴ drága köves portékái elvesztek, hogy ő azokat megtalálta s egy skatulyában a confessio között pecsét alatt általadta, hogy vigye meg néki. Ki örömmel menván az urához, sokak előtt megadta, de a portéka helyett találtak benne egy képet, melyben császár, császárné, Haugevitz és az ördög lefestve egymás s . . . ibe dugták ujjokat.»⁵ De ezen a gyónás szentségéből gúnyt űző egy esetből általános érvényű következtetéseket levonnunk nem szabad; magában álló példa ez úgy a Halmágyi-féle naplóban, mint bizonyosan a naplófeljegyzéseken kívül is, mert nem állott az egyház fenytő eszközök nélkül ilyen sértésekkel szemben és a szigorú megtorlástól való félelem nem lehetett kedvező az elvetemült kedélyek hasonló durvaságaira.

Vegyes vallású községekben állandó viszálykodás folyt a körül, hogy a község területén épült templom melyik felekezetet illesse meg jogosan? Erre nézve volt ugyan törvény és törvényben gyökerező joggyakorlat, de a hol lehetőség kínálkozott arra, hogy a törvény rendelkezései kijátszassanak, a kísérltet nem sajnálták és ebből sok-sok surlódás és perlekedés keletkezett.

¹ HN. 46—47. l.

² HN. 196. l.

³ HN. 197. l.

⁴ sok.

⁵ HN. 59. l.

Az Approbata Constitutiók ¹ I. Rész I. címének hetedik articulusa erre vonatkozólag így szól: «A különböző religion lévő helyekben, a hol csak egy volt a templom, a régi vége-zések szerint, a major parsnak per commissarios mindenik recepta religiókból æque idoneos, ad id deputatos ² szokott igazításba vétetni, és a melyik religion lévőek több számúakon találtnak lenni, azoknak adattatni a templom, közönségesen pedig a több religiókon lévőeknek, mind számok, mind a kö-zös templomnak proportiojok szerint ellimitált más templomot építtetni. Most is annakokáért az eddig lett igazítások hely-benhagyattatván, jövendő időkre is, a hol olyan hely talál-tatik, azon mód végeztetik observáltatásra, ³ ha melyik rész reluctálna, ⁴ vagy a commissáriusoktól præfigálandó terminusra ⁵ része szerint az építést nem continuálná, admoneáltatván, a tisztektől, ha ugyan contumaciter prætermittálnak, toties quoties ⁶ a tisztek flor. 200 exequáljanak rajtuk, melynek két része azon helybeli ecclesiához convertáltassék, harmada pedig az executoroké legyen.»

Perlekedésre nyílt alkalom olyankor is, a mikor két templom közül mindenik religio magának igényelte a kedvezőbb fekvésűt. Így történt az Bogártelkén, a hol a gubernium ő felsége figyelmeztetésére rábeszélni igyekezett a reformátu-sokat, «hogy a bogártelki két templomok közül egyiket, mely a jesuiták curiájához közelebb való... engednék a katholiku-soknak». ⁷ Az e célra kiküldött biztosok azonban «... refe-rálák, hogy azt nem lehet, de a távolabb valót jó szívvvel odadják, mivel nekik ⁸ pallón odajárni, keresztelni és halot-tat hordani sem lehetne, de azt a pater rector ⁹ nem accep-tálta». ¹⁰ Mindenik fél, úgy a katholikusok mint a reformátu-sok érveiket betერjesztették a guberniumnak, a katholikusok

¹ Az Approbata Constitutiók az Erdélyben 1540 óta hozott és 1653-ig felfedeztetett törvénycikkék gyűjteménye, melyek az elavultaknak mel-lőzése után és az eltörölteknek kihagyásával 1653 január 15-én megnyílt gyulafehérvári országgyűlés elé hozattak és II. Rákóczy György által megerősítve 1653 márczius 15-én kiadattak.

² A többségnek, minden bevett vallásból arra kirendelt egyaránt alkalmas biztosok útján.

³ Observáltatásra: követésre.

⁴ Reluctálna: ellenkeznek.

⁵ A biztosoktól kitűzendő határidőre.

⁶ Konokul elmulasztának, annyiszor a mennyiszor.

⁷ HN. 64. l.

⁸ A reformátusoknak.

⁹ A jesuiták rektora.

¹⁰ HN. 64. l.

érdekében a jezsuita rector úgy érvelt, hogy «1-mo, ő felsége a közelebbivalót kívánja, 2-do jobb és épebb a távolabbivaló és a jobbágyoknak költeni nem kellene...»; a reformátusok viszont azt a repræsentatiót terjesztették be, hogy a közelebb levőt «nagy incommodumok nélkül nem adhatják. Mert a másik per metalem reambulationem¹ adatott által, se parochia, se terrenum nincsen ecclesiasticum. A temetésbéli etc² defectus³ sem engedi. Szokások⁴ szerint a jezsuiták a másikat is elvonnék cum tempore etc.»⁵ Hogy a kérdés miképen nyert végső megoldást, erre Halmágyi már nem tér vissza, csak annyit tudunk, hogy a püspök elé vitték a dolgot és hogy ő felségének terjesztették fel.

Minthogy a hívók számaránya szerint ítélték oda a templomot, előfordult, hogy mesterségesen emelték egy részről is, más részről is a felekezetükhöz tartozók számát. Így panaszkodtak a reformátusok, hogy a katolikusok «... vittek oda és más gazdára quártélyos módjára szállítottak idegeneket, és egy oláhot is persvadeáltak, hogy míg a templomot elveszik, mondja magát kilenced magával catholicusnak, nagy familiájú ember lévén».⁶ A guberniumban azonban a reformátusok nem érthettek el sokat, mert a katolikusok «... csak azt felelék: az első connumeratiokor a reformátusok is fogadtak felesen⁷ külső cselédeket, kikkel számokat⁸ szaporították.»⁹

Volt különben arra is eset, mint az a marosszéki bői református templomra vonatkozólag történt, hogy ő felsége maga vetett véget a vitának és a kiküldendő commissariusok eljárásának azzal, hogy a sajátjából engedélyezett egy bizonyos összeget templomépítési célra. Halmágyi erről 1767 június havában így ír: «... azalatt¹⁰ érkezék oly parancsolatja ő felségének, hogy a templomot¹¹ adják által a katolikusoknak, a reformátusoknak pedig ad ő felsége templomépítésre ex ærario 2000 r. forintot; parancsolának¹² azért iránta és egyszersmind arról is, hogy a reformátusoknak loco com-

¹ Határjárás.

² És más egyéb.

³ Hiány, fogyatkozás.

⁴ Szokásuk.

⁵ HN. 64. l.

⁶ HH. N. 301. l.

⁷ Nagy számmal.

⁸ A maguk számát, számukat.

⁹ HN. 302. l.

¹⁰ Míg t. i. a commissariusok a connumeratiót végezték.

¹¹ T. i. a bői református templomot.

¹² A gubernium részéről.

modo templom helyet excindáltasson a szék, egyet értvén a supr. reformatum consistoriummal». ⁴ A református vallású Halmágyi szemében ez «nagy kegyelmessége ő felségének», mert azt tartja, hogy «az oda való templomocska korántsem érven 2000 frtot» a reformátusok jól jártak, hozzáteszi azonban azt is, hogy «többet tézsen a parochia és annak apper-tinentiái, melyek a templom után fognak csúszni.» ²

Templomépítéséhez azonban a nem katolikusoknak ő fel-sége engedélyére volt szükségük. ³ Az oláhok közül az unitu-soknak mindenkor volt szabad templomot építeni, a nem unitusokra nézve azonban a gubernium kérdésére ő felségé-től az a decisio érkezik (1767 december havában), hogy a nem unitusok «tartozzanak engedelmet kérni a praescribált norma szerint. Mely e' volt: ha valamely protestáns vagy schismatica ⁴ ecclesia templomot akart építeni, instantiát bo-csátott a guberniumhoz; ez mindenik religióból commissá-riusokat denominált, kik az okokat és szükségeket investigálják, kiknek relatiója osztán ő felségének cum opinione ⁵ felküldet-tett, és onnan kellett resolutiót várni.» ⁶ Ilyen templomépítési engedélyt kaptak ő felségétől Károlyvár, Szakátsi, Sóvárád; «Baczában pedig tornyot» engedett építeni Halmágyi kérel-mére, szintgy Héderfáján is. ⁷

A templomok felosztásánál unitusok és nem unitusok között az volt a felséghatározat, hogy «a hol negyedrésze a falunak unitus, a templom azoké légyen, az hol pedig felénél több a nem unitus, ezeknél hagyattassék». ⁸ Bármilyen vilá-gos volt is ez a rendelkezés, ennek kivitele panaszokra és visszaélésekre bőven adott alkalmat, mert többnyire hajlan-dók voltak az unitusoknak kedvezni, «mivel a dismembratió-kor ⁹ unitus, azután pedig schismatikusokká lett embereket is mind az unitusok számában írták, majd mindenütt ütötte a negyedrészt az unitusok száma; de a hol kevesebb volt, ott is kiszámlálták és így rakással vették el a nem unitusoktól a templomokat; noha vigyáztak keveset a muszkákra, kik közel voltak Lengyelországban.» ¹⁰

¹ HN. 313—314. l.

² HN. u. o.

³ HN. 100. l.

⁴ Szakádár-egyház.

⁵ A gubernium véleménye kíséretében.

⁶ HN. 338. l.

⁷ HN. u. o.

⁸ HN. 338. l.

⁹ Felosztásnál.

¹⁰ HN. 377. l.

Érdekesek azok az adatok, melyek Halmágyi naplójegyzeteiben az aposztatákra vonatkozólag foglaltatnak.¹ Nagy szigorral jártak el velük szemben és ámbár az aposztaták ellen kimondandó ítéletet kihirdetés és végrehajtás előtt előbb ő felségének be kellett mutatni, egyik-másik vármegyében előfordult, hogy «az afféle személyeket ante citationem fogdossák, tömlöczözik, vexálják...»² és «ab executione kezdik a dolgot.»³ Sőt «indiscretus zelus» folytán a táblák nemcsak a tulajdonképeni aposztatákat üldözték, azokat «kik magok a catholica hittől elszakadtak, hanem olyanokat is, kikről semmi parancsolatja ő felségének nincsen, úgymint, kiknek *szüléjek* voltak catholicusok, magok pedig sohasem».⁴ Az erdélyi püspök ezekben külön resolutiot hozni feleslegesnek tart, mert hiszen arra valók a táblák, hogy megvizsgálják vajjon valaki volt-e vagy sem katholikus. Ha nem volt katholikus, akkor majd «absolváltatik». Azt azonban neki is követelni kell, «hogy valakik a catholica fide deficiáltak, mind redeáljanak».⁵

Különben is tájékozatlanok voltak sok tekintetben a táblák, Halmágyi egybek között említést tesz az udvarhelyszéki tábla representatiójáról, «... melyben kéri inter reliqua manuductióját a guberniumnak:

1-mo Ő felsége azt parancsolja, hogy az apostaták iránt való sententiák ante publicationem submitáltassanak; a gubernium rendelési pedig azt tartják, hogy mindjárt executióba vétesenek. Ebben azért melyiket tartsák meg?

2-do Ő felsége rescriptuma az efféléknek pœnam perjurii dictál, melyet minémű értelemben vegyenek, és ha pœna aucariorum⁶ egy-e ezzel, a gubernium parancsoljon etc. Több is volt...

Concludáltaték az elsőre: Ő felsége parancsolatjához tartsák magukat.

Ad 2-dum, prœunte excellmo domino episcopo, a kik csak egyszer állottak más vallásra és redeálnak, azoknak semmi büntetése ne legyen; a kik nem redeálnának, büntetessenek azok pœna articulari fl 200. A kik pedig másodszor eltávoznának, illos maneat pœna aucariorum.»⁷

¹ HN. 226—227., 253., 406. l.

² HN. 227. l.

³ HN. 253. l.

⁴ HN. 227. l.

⁵ HN. u. o.

⁶ Hitszegő.

⁷ HN. 227. l.

Volt eset arra is, hogy a ki már egyszer apostasia-ért lakolt Magyarországon, Erdélyben is újból megbüntették. Ilyen *Szentpáli Benjamin* feleségének esete, a ki «noha allegálta, hogy ő magyarországi lévén, már ott meglakolt és minden jószágát amittálta, szülei semmit nem adván; itt¹ mégis periurának ítéltetett szalma koszorura, azok is, a kik véle társalkodnak, hasonló periuriumra condemnáltattak».²

Az 1767. évi június havi feljegyzések közt találunk egyet, a mely arról tájékoztat minket, miként lett vége Erdélyben az *anabaptisták* (új-keresztények) sectájának 1767-ben.

Tudjuk,³ hogy az első anabaptisták 1546 körül Morvaországból telepedtek át Magyarországra és innen különböző viszontagságok után Bethlen 1621-ben Alvinczen telepítette le őket. Az alvinczi anabaptisták megtérítése *Delpini* jezsuita szerzetes műve volt, a ki aránylag rövid idő alatt készült el vele.⁴ A sectának végső napjairól Halmágyi ezeket írja:

«Minekutána ezekről (t. i. az alvinczi új-keresztényekről) a gubernium informatioja felment, missionariust küldének hozzájuk, megrakták őket német katonákkal, a kik őket misére kísérték; gyermekeiket catholikus iskolába vették, papjokat és még két cordatussabbat, kik megtérni nem akartak, egyiket Kolozsvárra a jesuitákhoz, a más kettőt Károlyvárra rab-ságba küldötték; magok pedig nem tarthatván ingyen tovább a katonákat, és a sok insolentiákat nem szenvedhetvén, catholica religiora állottanak, de sok holnapok eltelve. A rabok pedig semmi módon arra nem kényszeríthetvén, Lengyelország felé exiliumba küldettettek. Sokképen próbálták szegények, hogy elkerülhessék azt a pohárt, néhány versen⁵ felesen közüllök szélyel a hazába elszéledvén és kivált Szeben-székben Kertzre és Segesvárszékre, holott másokat is az emigransok, s talám százszok közül is magok sectájára inducáltak, vonván magokat; de mindenkor felkerestettek és visszavitettek, úgy hogy nem lehetett semmi menedékhelyek és így Erdélybe az anabaptisták sectájának vége lőtt; privatim mindazonáltal a fenn írt helyeken latítál.»⁶

Az anabaptisták régebbi kiváltságairól pedig ezeket írja Halmágyi: «Articulus is volt róluk, hogy soha vallásokban

¹ T. i. Erdélyben.

² HN. 406. l.

³ Dr. Halász Sándor és dr. Mandello Gyula: Közgazdasági Lexikon. Bp. 1898. I. 236—38.

⁴ HN. 394. l.

⁵ Izben, nehányszor.

⁶ HN. 312. l.

ne háboríttassanak meg, privilegiumok is mind *Bethlen Gábertől*,¹ mind *Rákóczi Györgytől*, melyben csak az az egy obligatiójuk volt, hogy mivel mesteremberek, úgy mint kés-csinálók és fazekasok voltak többire, a fejedelem udvara számára mindent féláron dolgozzanak».² De mindjárt hozzá teszi, hogy: «Ragadott fel osztán valami cameralis taxa 50 rs. forintból álló, holott azelőtt minden contributiótól privilegiumok³ szerint mentek voltak».⁴

Hogy miképen alakult a katolikusokká lett anabaptisták sora és milyen kiváltságokban részesültek Mária Terézia részéről, azt is megtudhatjuk Halmágyi naplójából. Szerinte «... modo ut supra megtérvén, ő felsége illis antea fratribus Moravicis⁵ dictis et sectam anabaptistarum professis, jam vero ad catholicam fidem conversis, qua talibus, eorumque posteritatibus et hæredibus catholicis in perpetuum privilegia principum Gabrielis Bethlen et Georgii Rákóczi I-mi confirmálta, úgy pedig, hogy 1-mo contributiót, mint más hasonló, adni tartozzanak; 2-do, attól a fél árán való munkának terhétől és 3-o cameralis taxától absolutusok légyenek. Mely privilegium ingyen expediáltatott és a guberniumba is exhibeáltatott».⁶

Hogy az alvinczi anabaptisták megtérítése első sorban Delpini jezsuita szerzetesnek volt a műve, fentebb már említettük. De szól Halmágyi a jezsuitákról még egyebütt is. Az 1762-iki feljegyzése szerint a jezsuitákat már mindenünnen⁷ elűzték és csak Mária Terézia udvaránál és Lengyelországban, a hol még III. Ágost (+ 1763) uralkodott, volt nekik becsük. Minthogy Mária Terézia vallásos buzgalma igen nagy volt és Erdély egyes vidékein a római katolikus vallás nagyon gyéren, vagy egyáltalán nem volt képviselve,⁸ két jezsuita rendi misszionáriust küldött ki hittérítés céljából, a kiknek szállást adni parancsolt, a mi nem nagyon jött alkalmas időben».⁹

¹ 1622 júl. 4.

² HN. 312. 1.

³ Kiváltságlevelük szerint.

⁴ HN. 312. 1.

⁵ Morva testvéreknek, mert Morvaországból jöttek.

⁶ HN. 313. 1.

⁷ «Portugáliából egészen kiirták, Franciaországban még nevét is eltörölték.» H. N. 20. 1.

⁸ «... Köhalomban és Nagy-Sinkben majd épen nincsenek pápisták, kivált az utolsóba egy sincs.» HN. 20. 1.

⁹ HN. U. o.

Mária Teréziának említett nagy vallásos buzgalmát a jezsuitarend érdekében 1767 május havában az ő gyóntatója, Campmüller jezsuita-rendi szerzetes, fel is akarta használni és kísérletet tett arra, hogy a királynét rávegye, miszerint a másunnan kitiltott szerzeteseket «vagy azoknak nagy részét maga birodalmiba recipiálná».¹ De mivel túlságosan követelő és bizonyosan tapintatlan is volt, nemcsak hogy sikert nem ért el, hanem még gyóntatói állását is elvesztette. Élénken ecseteli ezt Halmágyinak 1767 május havi következő feljegyzése: «... Sokra menvén a beszéd, durván kezdett Campmüller² szólani pro sua confidentia et auctoritate in animam tantæ principis, melyet azután referálván valaki a császárnak, reá ment a királynéra és mondta ő felségének: hogy lehet egy olyan embernek insolentiáját és impertinentiáját elszenvedni? Így osztán megizenték néki, hogy többé nem confesarius, hanem retirálja magát.»³

Campmüller kegyvesztése miatt azonban maga a jezsuitarend nem szenvedett, mert a mikor ennek egy küldöttsége a császárnál «pro manutentione et protectione» könyörgött, ez jó hatással volt és «ő felsége assecurálta őket».⁴

Érdekes adatokat közöl Halmágyi azokról a hírekről, melyek akkor⁵ a jezsuitákra és kiűzetésükre nézve forgalomban voltak. Ha mindjárt ezek nem is tartoznak a magyar kulturviszonyok keretébe, de mint olyanok, a melyek nagyon hangulatosak és a melyek itt minálunk forgalomban voltak, felemlítést érdemelnek. Az erre vonatkozó feljegyzés egész terjedelmében így szól: «Csodálatos dolog és a melyet ezelőtt négy esztendővel senki sem hihetett volna, történt Európában, midőn a mult harmadik esztendőbe Portugalliából, másodikban Franciaországból, az idén pedig Spanyolországból a jesuita szerzet egészen elimináltatott, mely országok a catholica religióhoz legbuzgóbbak voltak. 1-a Aprilis ment ki a parancsolat Spanyolországnak mind európai, mind másutt lévő tartományaira, hogy mindenünnen a számokra készített hajókra kísértessenek el. Hajnalba körülfogta a militia a klastromokat, legelsőbben is a harang köteleit vagdalták el, hogy a harang fére veréséből lárma ne következék; annakutánna egybe gyűjtötték őket és elindították szekereken min-

¹ HN. 309. l.

² Halmágyi ezt a nevet hol *i*-vel, hol *ü*-vel írja.

³ HN. 309. l.

⁴ HN. U. o.

⁵ 1767 május havában.

deneket a residentiákban conscribáltattak etc. s bezárták. Magokat vitték a portusokra, holott megvizsgáltatván, találattott nálok valami 42 millióra való vechsel czédula, 270 rud arany, jóféle gyöngy, gyémánt és egyéb drágakövek skatulyákban, igen sok számmal, melyeket mind elvettek. Vítették őket a pápa országába ad patrimonium Petri; de a pápa parancsolatokat adott, hogy sehol be ne fogadják; oly reménységgel lévén, hogy talán a spanyol király őket visszafogadja. Irt is vagy két versbe, de elsőben a betegeket, azután a többi is kibocsátották a szárazra és szállásokat rendelték. Igért a spanyol király minden született spanyol jesuitának esztendőnként rész szerint 90, rész szerint 100 piasztert, mely a mi pénzünk szerint 1 r. frt. 22²/₃ kr-t teszen. Megírta a spanyol király a pápának, de igen röviden, hogy neki minden tribunáljai azt találták, hogy a jesuiták az országnak nem hasznosak, néki is azt el kellett hinni és azért kiküldötte, melyet mint az anyaszentegyház fia ő szentségének jelenteni kívánt. Magának tartotta pedig az okát kiküldetéseknek és senkinek nem jelentette, noha sok conjectura volt iránta. A fennirt pensiót is csak addig ígérte, míg sem szóval, sem írással a spanyol koronát meg nem sértik. Némelyek azt tartották, hogy a madriti (!) nép tavalyi feltámadásának ők lettek volna az okai; mások, hogy a királyi házat másként is per sicarios¹ tollálni akarták. Azt is erősítették, hogy Amerikában egy francia tiszt, a jesuiták generálisának Paragáiban küldött instructióját megkapván és azt a spanyol udvarral közölván, elbámult minemű dolgok voltak abban. Az európai spanyol ditiókból² ment ki 6000 jesuita, többre számlálják az amerikai és más provinceziákból valókat. Paragájba pedig, mely Amerikában az ő országok, mondanak lenni ötvenezer jesuitát és kétszázezer katonájokat, kiknek a hollandus pénzért fegyvert küldött, de egy transportját egy spanyol commendans elfogta.»

«Sok consultatio volt Romába ezen jesuiták dolgában és azt mondták, hogy ha criminaliter vétkeztek, kicsiny a büntetés, ha másképen, igen terhes és ha csak némelyek vétkeztek, mindnyájan nem luálhatnának.»³ De alig reménlem, hogy az effélék és a pápának kétszeri requisitiója megváltottassa a spanyol udvar egyszeri determinatióját; annyival inkább pedig, mivel a Rómában lévő spanyol követ minden

¹ Gyilkosok által láb alól eltenni.

² Birtokokból.

³ Lakolhatnának, bűnhődhetnének.

spanyol koronához tartozóknak szorosan megtiltotta, hogy senki közülök jesuitával ne társalkodjék és ne beszéljen.»¹

Ezen fejezetnek keretébe foglalhatjuk azokat a feljegyzéseket is, melyeket Halmágyi naplójában egyes egyházi intézményekre vonatkozólag találunk. Így van neki több feljegyzése érdekesebb házasságokról, házassági dispensatióról, házassági szerződésről, desponsatióról (eljegyzésről).

Lehetséges volt 1767-ben, hogy Halmágyi János limitaneus főhadnagy feleségül vehette december hó 27-én Jánosi Péter Doboka vármegye főbirájának Klára nevű leányát, a ki csak néhány nappal előbb (december 24-én) fejezte be tizennegyedik évét.²

A vegyes házasságokat királyi rendelet eltiltotta. 1766 februáris havában panaszt emelt az abosfalvi plébános, hogy a haranglábi református pap «catholica leányt copulált volna reformatus legénynyel contra interdictum regium».³ A református pap ezen váddal szemben úgy védekezett, «hogy a leánynak ugyan apja, anyja catholicus volt, de a leány maga soha abban a hitben nem educáltatott és initiáltatott, hanem reformatata vallásban volt és mint maga auditorát úgy copulálta».⁴

A házassági dispensatiókra nézve egy 1769-iki feljegyzésében írja Halmágyi, hogy július havában Szebenbe érkezett ő felségének egy rescriptuma, «melyben az helvetica és augustana confessiókon lévőek kérésére facultast adott ő felsége, hogy in 4-o gradu prohibito universaliter, in 3-o pedig a civisekre és parasztoakra nézve csak, erga præscriptam et publicatam taxam a matrimoniumokat dispensalhassa»⁵; mely taxát a taxator adminisztrálja a cameralis cassába, kétségekivül a catholicum orphanotrophium számára».⁶

A desponsatio-nak (eljegyzésnek) egy érdekes példáját mutatja be Halmágyi gróf Bánffi Dénesné esetében, a ki aggódván, hogy esetleg gyorsan és váratlanul bekövetkező halála után a hátramaradott kiskorú leánya⁷ az őt megillető örökségtől elesik, illetőleg, hogy az özvegyességben hátramaradó apa az anyai részt el fogja prédálni és nehogy az acatholica leány catholikus vallásra kényszeríttessék: a desponsatiót tar-

¹ HN. 307—308. l. (1767 május havában.)

² HN. 339. l.

³ HN. 246. l.

⁴ HN. U. o.

⁵ A kincstartósági elnök.

⁶ HN. 413. l.

⁷ 11 éves leánya.

totta alkalmas eszköznek és 11 éves leányát a 26 éves gróf Teleki Sámuelnek eljegyezte. Ez személyesen jelentkezvén Bécsben kihallgatásra és «mind a császárnál, mind császárnénál udvarolván» ezen «sponsaliumnak confirmatióját» (eljegyzésnek megerősítését) ő felségénél kieszközölte.¹

A vasárnapi és ünnepnap munkaszünet dolgában úgy látszik a 60-as években² komolyabb intézkedéseket fogantatosítottak, mert másképen nem magyarázhatjuk meg azt, hogy Halmágyi ennek feljegyzését érdemesnek találta volna. 1763 szeptember havában a pénteki tánc-tilalom kapcsán azt írja, hogy «... a püspök is kezdé minden innepnap előtt a civisek között hordoztatni a táblát, hogy másnap ne dolgozzanak»,³ 1767 július vagy augusztus hónapban pedig megjegyzi, hogy «... Jöttek ugyan ezelőtt is parancsolatok, hogy innepnapokon ne dolgozzanak, de ezt a protestánsok kiki maga religiója szerint vévén, többire háborgatás nélkül dolgoztanak. Most pedig keményen kezdék a catholicusok innepzeit observáltatni; Szebenbe, Kolosvárt házakból is vár-dára vitték az embereket s jól meghúzáván bocsáttattak el. Fogarasban is a commendans sokat huzott vont az efféléktől, sőt az odaváló udvarbíró nemes emberek szekerét még a mezőről is behajtotta».⁴

Végezetül megemlíthetjük még, hogy a főbb tisztségek betöltésénél figyelemmel voltak, vagy megkívánták, hogy figyelemmel legyenek a felekezetek szerinti arányos elosztásra, az úgynevezett «geometrica proportio»-ra és arra, nehogy az egyik felekezet túlsúlyba jusson a másik fölé. Ennek féltékeny szemmel tartása és ellenőrzése sok surlódásra adott okot és az egyes hivatalokban és kormányzati ágakban sok belső villongásokra szolgáltatott alkalmat. Így panaszkodtak sérelemről a kolozsvári reformátusok, mert kétannyi katolikus viselt tisztséget, mint a mennyi református. A gubernium a panasz folytán a sérelem orvoslásaként a paritás fokozatos behozatalát rendelte el. De ez sem mehetett nagyon könnyen, mert Ő Felsége a gubernium ezen rendelkezését felfüggesztette azzal a megokolással, hogy az iratokhoz nem csatoltak semmi jelentést arra nézve, vajjon a katolikusokat ez ügyben meghallgatták-e vagy sem? A miből látni, hogy a katolikusok súlya és befolyása nagyobb volt a reformátusokénál.⁵

¹ HN. 243. l.

⁵ HN. 36. l.

² 1763-tól kezdve.

³ HN. 99. l.

⁴ HN. 321—322. l.

VIII.

Hadi viszonyok, határőrségek szervezése, katonai ügyek. Tisztek és katonaság visszaélései és garázdálkodásai.

Tanulmányunk bevezető részében említettük már, hogy Halmágyinak, mint a székely határőrséget szervező bizottság jegyzőjének bő alkalma volt tapasztalatokat szerezni a militia limitanea felállítása körül követett eljárásról és elvekről, valamint az intézők felfogásáról és a nép hangulatáról. Említettük azt is, hogy napló-feljegyzései, valamint a reánk maradt sorozási jegyzőkönyvek mily értékes és kimerítő anyagot tartalmaznak a székely határőrség történetére vonatkozólag és hogy ezen anyag feldolgozásának köszönjük gróf Teleki Domokos és dr. Szádeczky Lajos nagyszabású munkáit.

Mi tehát itt eltekinthetünk attól, hogy a székely határőrség szervezésének történetét újból megírjuk, hiszen csak kulturképet kívánunk adni az akkori katonai viszonyokról és katonai életről. Ebben a kulturképben tűnik fel mindennek előtt, hogy nagy államérdeknek tekintették a határőrség szervezését, mert ismételten találunk oly naplófeljegyzést, mely szerint a nationalis militia felállításának elősegítését jutalommal kecsegtetik. 1763 január havában azt írja Halmágyi, hogy az illetők, akár civilis, akár militaris, vagy camerális hivatalok restauratiója alkalmával «őfelsége kegyelmét tapasztalni fogják.»¹ Buzdítás történt fizetésemeléssel is, így Antos István vicekirálybíró esetében, kinek «sallariuma e cassa provinciali ebbéli hivségéért 200 forinttal angeáltatik.»² A hanyagon eljárók viszont rosszalást kapnak, például báró Bornemisza Pál csiki főkirálybíró, kit hivatalvesztéssel is megfenyegetnek, «sub comminatione suspensionis ab officio.»³

A népet pedig, a székelyeket és oláhokat ígéretekkel csalogatják, «hogy a ki katonává lesz, adót, désmát nem ad, jobbágyaságból szabadul, nemes ember lesz stb., melyen a

¹ HN. 42. l.

² U. o.

³ U. o.

paraszság kapván sok számmal és sok faluban reá vette magát és mivel nem unitust nem acceptáltak, ezért a schismát néhány ezeren odahagyták . . . »¹ Persze az ígéretek nem váltották be és azok mind füstbe mentek.² Van feljegyzés arról is (1763 július havában), bár Mária Terézia a kényszer alkalmazását eltiltotta, mégis panaszok merültek fel « . . . hogy 500 forint büntetés, fejek, jószágok elvesztése alatt gyűjtettek egybe, conscribáltattak, állítottak mérték alá oly prætextussal, hogy megmutassák őfelségének, minémű szép emberek légyenek stb. és különben katonák nem is maradnak, hanem ha, 1-mo, diplomát hoznak, hogy soha adót nem adnak, 2-do, a hazából ki nem viszik, 3-o, nemzetekből³ tiszteket adnak stb. . . . »⁴

És ezeknek a katonáknak, a kiket az ígéretek, vagy a kényszer, a cselvetés vagy a jobb mód reménye bírtak arra, hogy katonasorba álljanak, sorsa sem volt ám irigylendő. Mert egyrészt a polgárság nem szerette őket a gyakori túlkapásaik miatt, úgy hogy egy-egy csapatnak vagy kirendeltségnek áthelyezésekor mindég « nagyon örvendettek, hogy sok excessivus embertől megszabadultak », ⁵ másrészt saját tisztjeik és feljebbvalóik sem bántak velük emberségesen, a mit 1766 szeptemberében gróf Hadik generális is a székely katonák vizitálása alkalmával tapasztalt. « Sajnálta a szegény katonák nyomorúságát, a sok idegen és haszontalan kimustrált tisztek miatt, kik sem nyelveken⁶ beszélleni, sem rajtok segélleni nem tudtak, hanem excedáltak, negligensek voltak többire. »⁷ Néhány ellen processust formáltatott és kettőt cassiroztatott is. »⁸ De nem is várhatott a szegény székely közkatonára rokonérzést, jó bánást vagy egyéb jót az olyan tisztektől, a kiket nem a katonai rátermettség, vagy képzettség, hanem udvari ármányok és egyéb tekintetek tették feljebbvalóivá. Erről szól Halmágyi, a mikor a székely gyalogezredre vonatkozólag báró Zinnique ezredesnek gyámoltalanságán kívül megemlíti, hogy a két törzstisztje is a « főstrásamesterek »⁹ épen olyan egyik is, soha azon promotiót¹⁰

¹ HN. 25. l.

² HN. 26. l.

³ Saját nemzetségükből.

⁴ HN. 85. l.

⁵ HN. 187. l.

⁶ Az ő nyelvükön, a székelyek nyelvén.

⁷ Azonfelül.

⁸ HN. 278. l.

⁹ Oberstwachmeister; őrnagy és alezredes.

¹⁰ Ezt a magas rangot.

nem érte volna, ha mindkettő valami pártába vénült udvari leányokat nem vett volna; kiket mivel megszántak s tőlük az udvart megmentették, úgy employirozták¹ őket.»²

Nyers volt különben a főtisztek bánásmódja is alárendeltjeikkel szemben. A megbotoztatás mint vállalatészköz napirenden volt. Erre vonatkozólag érdekes esetet jegyez fel Halmágyi 1764 május havában Buccow generálisról, a ki május hó 8-án báró Bruckenthalné születése napja alkalmából átment Freckre, a hol meg is halt. «Azon az étszaka négy új márvány elvész a sebjéből, melyet a cammerdinereknek tisztítani kiadott volt. Reggel nem találván, kérdi, hol az pénz? Amazok felelik, hallottak valamit a sebbe zörgegni, de ők nem is tudják mi volt, annál inkább el nem vették. Veretni kezdi kegyetlenül őket, de csak in negativis perseveráltak; a generális mondván, a négy márványt nem sajnálja, de sok kárai estek s azért napfényre kell jönni a tolvajnak; elől meg elől kezdette a veretést, de haszontalan. Mondja azonközben egy valaki a generálisnak, az egyik laufere nagy melancholiával és sóhajtással jár a cammerdinerek mellett, valjon nem a' lesz-e a tolvaj? Elé mindjárt ötöt is, az első pálcázásra tagadja, a második rendbélire megvallja, hogy ő lopta el. Kérdetvén, hová tette? Feleli: egy embernek adta. Hívják azt, ki tagadja. Újra verik a ficzkót, mert ifjú volt. Mondja, a budába hajtotta(!) Kimerik, új lévén az épület. Ott sincs. Szégyenlén a generális, hogy ki nem tudja tanulni, mindaddig verette, míg eléadta, nemcsak, hanem hat ezüst kalán s más egyéb lopásait is kivallotta. Egyszer hírül viszik a generálisnak, hogy torkig dagadt a laufer a sok verés miatt és kétséges élete . . .»³

De ilyen erőszakos volt a katonai hatalom nemcsak az alárendelt katonasággal és közlegényekkel szemben, hanem ilyen volt a közszellem általában is és a vezetők a nem katonasorbéli nép irányában jóindulatot bizony nem tanúsítottak. Ez különben könnyen érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy a Felség nem mulasztott el alkalmat, hogy a «katonákat de particulari gratia et protectione assecurálja.»⁴ Jellemző ugyancsak Buccow generális és gubernatornak a gubernium egyik ülésén (1762 május havában) tett nyilatkozata, hogy ha az elkeseredett nép részéről «legkisebb lármá lesz, mind

¹ Alkalmazták, adtak hivatalt.

² HN. 278. l.

³ HN. 116. l.

⁴ HN. 23. l.

agyon lövöldözteti, jobb egy jobbágya se legyen a királynénak, mint oly erősnakú engedetlen.»¹

Nem is sorolható fel a katonai visszaéléseknek és garázdálkodásoknak sok módja, a melyeket elszenvednie kellett köznépnek és nemesnek egyaránt. Ezen katonai visszaéléseknek egyikéről-másikáról már szó volt, a mikor a nemesek kiváltságainak s előjogainak semmibe vételét felemlítettük.² Már annyira ment a dolog, hogy egyes helyeken a csikszéki katonaság a nemességre rárontott «Bors Tamást és még más hét nemes embert felprédáltak... Borsnak ajtait, ablakit, almariumit is mind egyberontották...» Ezt nem tarthatjuk kicsi dolognak «rerum testimonia adsunt» mondja Halmágyi és hozzáteszi, hogy «még nagyobb dolog, midőn a nemes ember maga hajlékából kimenni és bujdosóvá lenni kényszerítették.»³ Várdotfalvában pedig 1763 január hó 11-én «in publicis egybegyűlvén a szék tagjai, a militaris lakosok a plébániát körülfogták, két nap éjjel-nappal obsideálták s annyira fenyegették őket, hogy némelyik gyónni készült...»⁴

Mindenesetre jellemző Siskovits József báró altábornagy felfogására és gondolkodása módjára, hogy a mikor a katonai sorozások alkalmával a székelyeknél nehézségekre akadt, őket rögtönítelő bírói hatalommal s rögtönítelő eljárással kívánta volna terrorizálni. Mint érdekes kulturképet ideiktatjuk Halmágyi naplófeljegyzéseinek erre vonatkozó részét egész terjedelmében. Siskovits kíváncsnak tartja «... hogy a commissio facultáltassék öfelségétől, hogy a kik akármilyenképpen opponálják magokat, akár nemesek, akár másfélék, ott mindjárt a commissio törvényt tegyen és executiót peragáltasson, melyet még senkinek nem jelentett.»⁵ Én⁶ mondom: a nem lehet. Kérde⁷: miért? Felelém: a törvény tesz ordinarius bírákat, praescribált processust, engedett időt kinek kinek maga defensiójára, a commissáriusok a törvényre hittel kötelesek, nem hiszem, hogy arra menjenek⁸: legfeljebb is elég, noha az is törvénytelenység, hogy elfogattatván juris

¹ HN. 16. l.

² Lásd: HN. 19, 22, 33, 364—365. l. jelen értekezés 97—102. lapjain.

³ HN. 51—52. l.

⁴ HN. 53. l.

⁵ T. i. az ítéletet, a nélkül, hogy arról bárhová is jelentést tenni köteles lenne, végre is hajthassa.

⁶ T. i. Halmágyi.

⁷ Siskovits.

⁸ Hogy arra rávehetők volnának.

ordine prosequáltassanak. Mondá: nem elég, praesentissimum exemplum statui debet, őfelsége dispensálja a törvényt s megparancsolja a commissáriusoknak, hogy meg kell lenni. Mondám: hogy lehessen az és mennyi időt foglalna, mely nagy bajt csinálna, hogy mindazok, a kik deferáltattanak, a commissio által judicáltassanak? Felelé: az eddig valók menjenek amnestiában, hanem a kik az őfelsége újabb parancsolatainak, patenseinek publicatiója után még is magokat opponálják, a népnek a katonaságot disvadeálják, tanquam in facto delicti depræhensi vigore edicti regii megszenteltathassanak. A kik törvény szerint felülni nem akarnak, vigore articulorum halállal büntessenek, ha egész falu opponálja magát megdézsmáltassék stb. Mondám: azok felettébb való keménységek lennének. Felelé: qui vult finem, debet velle media, ha status monarchiæ et salus publica kívánja, hogy állandó militiat tartson az udvar, nyolcz ezer katonáért lehet két ezeret sacrificálni. Eliszonyodám s abban hagyám; Isten őrizzen tőle.» ¹

Törvény tehát, vagy törvényen alapuló nemesi előjogok és kiváltságok a katonai hatalom előtt jelentéktelen, mit sem érő dolgoknak bizonyulnak. Buccow generális előtt hiába hivatkoznak az erdélyi nemesek arra, hogy ők a katonai bequártélyozások alól mentesek, az ő válasza egyszerűen az, hogy: «az erdélyi nemes ember sem jobb a silesiainál, ott pedig az ő háza is tartozik quartélyt tartani.» ²

A mellett a katonai körök nagyon érzékenyek, ha valahonnan panaszok merülnek fel túlkapásaik ellen, vagy az ellen, hogy a nationális militiába való felvétel erőszakos eszközzel is történik vagy történt. Ez ellen Buccow generális mindég tiltakozik; «hazug»-nak és «gazember»-nek nevezi Csedő csiki r. perceptort, mivel azt állította, hogy az adó egyeztetőjét (confrontatorát) erővel vitték katonának. Haragjában hivatalától is meg akarja fosztani.» ³

Mária Terézia maga különben elrendelte, hogy a sorozások alkalmával kérdezzék meg, hogy «sponte ki lesz katona? Mivel erőltetni nem akar senkit» ⁴ és a mikor nála Schroeder ezredes ellen panaszt emeltek... «megparancsoltatott a generálisnak, hagyja meg, hogy (a tisztek) moderatius procedant és semmi molestiákat ne tegyen a községnek.» ⁵

¹ HN. 97. l.

² HN. 26 l.

³ HN. 18. l.

⁴ HN. 23. l.

⁵ U. o.

Hogy a katonai állításnál bizonyos kényszereljárást, még öfelsége határozott rendelkezése ellenére is alkalmazni kellett, az Buccownak is volt a meggyőződése, mert egyrészt külön magyarázó instructiókkal látta el ő maga az öfelsége rescriptumát, másrészt, noha a felség rescriptumát a néppel közölni kellett volna («ad notitiam dare iussa sunt»), Buccow elrendelte gróf Hallernak, «hogy abból csak azt mondja a községnek, a mit szükségesnek lát.»¹ Halmágyi egészen helyesen jegyezi meg, vajjon ki vállalja a felelősséget, «ha valami rossz consequentia találja ezen dolgokat követni, midőn nemcsak a királyhoz, de még csak a guberniumhoz sem hat sua modalitate és maga valóságában a panasz és a községhez sem a király parancsolatja.»²

Különben a guberniumban is már megunhatták az előadó tanácsosok az örökös panaszokat, a melyek mind egy és ugyanazt — csak a személyek és helyek neveinek módosításával — hangoztatták. Foganatja is ezeknek a panaszoknak alig lehetett, mert elintézésük egészen gépies volt; hiszen maga a panaszos beadvány, a panaszlevél az ő adataival és az igazságtalanságokat felsoroló részleteivel a guberniumban *nem is olvastatott fel, hanem csak a válasz*, melyet kész határozat alakjában bemutatottak.³

Ily körülmények között a katonai hatóságok sem törekedtek nagyon arra, hogy a visszaéléseket kellő szigorúsággal megtorolják. Sőt mondhatjuk azt is, hogy a garázdálkodások megtorlásánál túlságos enyhességgel jártak el. Így beérték például azzal, hogy egy katonát, a ki Háromszéken egy embert, egy másikat pedig a ki saját apját ölte meg, csak vesszőzéssel büntették meg. Azt, hogy a katonák maguk között is komolyabban összetűztek és esetleg «összevagdalkoztak» annyira, hogy sebeik miatt ágyba kerültek, nem is tekintették megtorlásra érdemes kihágásnak. Erre a generális azt mondta, «hogy van curasijok, jó katonák válnak belőlök.»⁴

Az 1764. év november havi feljegyzések között találunk egyet,⁵ a mely a magyarországi⁶ országgyűlés folytatólagos tartásáról szól és arról, hogy a nemesi felkelés szabályozását tűzték ki napirendre, azzal a szándékkal, hogy azt az akkori

¹ HN. 32. 1.

² U. o.

³ HN. 32. 1.

⁴ HN. 52. 1.

⁵ HN. 149. 1.

⁶ Nem erdélyi, mert Erdélyben 1761-en túl 1781-ig diéta nem tartott.

hadakozás systemájához alkalmaztassák. «Úgy látszik — jegyzi meg Halmágyi — ennek kívánásában kettőre czélozott az udvar, 1-mo, hogy limitanea militiat erigáljanak és e végre elégséges helyiségeket szerezzenek. 2-do, hogy a personalis insurrectiót a mágnások és nemesek pénzzel vagy tyroval¹ megváltssák, de ezt észre vévén a magyarok minémű romlására lenne a nemesi szabadságnak és törvénynek, addig mesterkedtek és oly fontos repräsentatiókat tettek, hogy mostanról az udvar elhalasztotta...»²

Mint kisebb kulturtörténeti adatot említjük, hogy 1763 körül lettek a katonai ezredek legelőször török dobbal és «zsinziá»-val ellátva. 1763 június havában Halmágyi ugyanis ezt írja: «Az Ogelli regimentjének a staabja bejövén, török dobot és zsinziát hozott, azt mondják sok regimenteknek vagyon már efféle; némelyek ebből sem jót akarnak kihozni, hogy ellenség szokását, musikáját ok nélkül veszik fel.»³

IX.

Közhivatalok és tisztviselők. Hivatalos administratio. Hivatalos nyelv. Illetékesség és hatásköri féltékenység. Fizetés. Corruptio. Jutalom és büntetés.

Közhivatalt vállalni, nemcsak azt jelenti, hogy az illető a köz érdekében egy bizonyos ügy szolgálatába lép és ennek szenteli tehetségét, idejét s talán — ha a tisztség után fizetés nem jár, vagy fizetést nem kap⁴ — vagyonát is, hanem azt is, hogy lekötöttséget vállal és lemond egyéni szabadságáról is. A mikor 1765 április havában Mária Terézia örömmel látta volna gróf Teleki Józsefet a maga szolgálatában és hajlandóságot mutatott arra, hogy Erdélyben egy főtisztiségre alkalmazza, Teleki oda nyilatkozott, hogy Magyarországon ez neki jobban esnék, «nemcsak mivel felesége is oda való lévén, örömet ott ülne», hanem azért is «mert minden esztendőben ki kell Magyarországra menni, ott pedig⁵ oly

¹ Ujonccal.

² HN. 149. l.

³ HN. 81. l.

⁴ HN. 394. l.

⁵ T. i. Erdélyben.

szokás van, hogy ő felsége engedelme nélkül a tisztségben lévő ember ki nem mehet:¹ minden esztendőben pedig ő felségétől engedelmet kérni mind ő felségének, mind néki nagy alkalmatlanság lenne, hanem ha ő felsége azt a kegyelmességét mutatná, hogy semel pro semper a licentiáját resolválná . . . » úgy tisztséget vállalni kész.²

Hogy a hivatal magában véve tekintélyt adott-e, vagy tekintélyben részesült, több körülménytől függött, annyi bizonyosnak látszik, hogy még a gubernium is mint civil hatóság, ha *katonai* hatósággal volt dolga, vajmi kevés tekintélynek örvendett. Erre vonatkozólag jellemző az az eset, a melyet Halmágyi 1763 augusztus havában feljegyez. «Küldtek³ egy levelet a vicekirálybírótól⁴ Caratto vicecolonellus és regiment commendansnak, melyben a patenst⁵ communicálták véle is és kérték, hogy a parte militari is observáltassa a csendességet.⁶ Felszakasztván a Csik-Szereda várának udvarán a levelet, meg sem olvasta, hanem a sárba vetette, melyet felszedvén a vicekirálybíró, válasz nélkül visszament.»⁷

De magának a gubernátornak is, ha mindjárt a felség teljes bizalmával dicsekedhetett, volt néha oka, hogy egyéni befolyását és tekintélyét keveselje, mert előterjesztéseit a cancellaria nem mindég változtatlanul fogadta el. Javaslatait magán érdekű utánajárás nem egyszer módosította vagy meghiúsította,⁸ a mi természetesen a gubernátornak rosszul esett.

Sőt képzeletbeli volt a régi királyi resolúciók és királyi assecurációk értéke is; ha azok nincsenek a császárnénak vagy a császárnak (a hatalomnak) inyére, egyszerűen semmibe sem veszik. Hiába élnek repraesentatióval és hivatkoznak reájuk gubernium vagy provinciális cancellaria: azért a régebbi resolúciókkal és királyi assecurációkkal ellentétben álló rendelkezések mégis végrehajthatnak.

Így történik ez a mikor a gubernium elnöki székét Buccow-val betöltik, bár «1752-ben a deputatusok által hozott

¹ Különben is *útlevel* nélkül nem is mehetett senki Erdélyből sem Magyarországra. 1765 május havában Hutter consiliarius elkísérvén a Bécsbe utazó báró Bruckenthalné Budáig, szintén «passus»-t kapott, a melyet Halmágyi expedíált volt neki. HN. 190. l.

² HN. 184–185. l.

³ A guberniumból.

⁴ T. i. ez vitte.

⁵ Hogy a nép ne lázongjon.

⁶ A katonaság se zajongjon.

⁷ HN. 94. l.

⁸ HN. 10. l.

resolútiókban assecuráltatott az ország, hogy idegen nemzetből praesese nem lésson, hanem consiliarius sessione et ordine primus praesideat», és így látjuk azt a «de onere fundo non inhaerendo»-ra vonatkozólag kiadott resolútiókra nézve is.¹

Az eljárás hivatalok és hivatalos állások betöltésénél, nyugdíjazásnál (jubilationál), felfüggesztésnél, lemondásnál és elbocsátásnál ugyanaz lehetett mint ma. Elszórtan találunk ezekre nézve egyes adatokat. Így például gondoskodtak olykor egyes helyek betöltéséről akkor is, a mikor a távozni készülő tisztviselő még állásban volt és tulajdonképeni üresedés még be sem következett. A betöltésre vonatkozó előterjesztéseket ilyenkor a referálás alkalmával nem teljességükben mutatták be, vagy nem teljes hűségükben adták elő.² Egyes hivataloknál vagy állásoknál szükséges volt, hogy az illető róm. kath. legyen. Például udvari consiliariusnak csak római katolikus vallásút nevezett ki a felség. Ennek kedvéért azután szívesen változtatták meg némelyek eredeti vallásukat is. Példa erre gróf Bánffy Diénes.³

Arról különben, hogy ki milyen hivatalra alkalmas és mily mértékben megbízható, a felségnek tudomása volt. Halmágyi 1763 június havában írja, hogy Siskovics adjutánsának, Magdeburg kapitánynak elbeszélése szerint «... Ő felségénél minden erdélyi urak conduit listája megvan, minde-
niknek, kvalitása inserálva.»⁴

Mint azt a gróf Kornis Ferenc küllővármegyei főispán jubiliációjával (nyugdíjazásával) kapcsolatban írt naplőfeljegyzésből következtethetjük, nyugdíjazást több okból is szoktak volt elrendelni: *a)* vagy mert az illető koránál fogva, esetleg szolgálati idejénél fogva már kiérdemelte azt, *b)* vagy mert feljebbvalójával szemben a köteles hivatali tiszteletet megsértette, vagy *c)* mert bizonyos intézkedések végrehajtásánál ellenkezésével akadályul szolgált volna és azokat hátráltatta vagy megghiúsította volna.⁵ Báró Seeberg Márton guberniumi tanácsos és exactoriae praeses 1764 április havában nyugdíjaztatván, az addig folyósítva⁶ volt 4000 forint fizetését vitte nyugdíjába, gróf Bethlen Imre consiliarius

¹ HN. 6. l.

² HN. 372. l.

³ HN. 8. l.

⁴ HN. 73. l.

⁵ HN. 7. l.

⁶ Az addig «currált 4000 forint».

pedig felmentését kérvén, azt «megnyeré fele fizetésével, ezer forinttal.»¹

Hogy a hivatali felfüggesztés (*suspensio ab officio*) vagy hivatalvesztés mint kényszerítő eszköz használtatott fel, arról már előzőleg² szólottunk. Bornemissza Pál br. Csiki főkirálybíró azért fenyegették meg vele, mert a csikieket a «*militare juramentum* letételére nem induálta.»³

Halmágyi naplófeljegyzései között van egy fontosabb lemondási eset is, t. i. gróf Kemény László gubernator resignatiója, melyet ő a felség határozott kívánságára benyújtott. Bajtay József Antal akkori (1762 máj.) erdélyi r. kath. püspök kapott egy «... bilétet, melyben ő felsége⁴ bizza a püspökre, hogy a gubernatorhoz felmenvén, mondja meg, hogy noha ő felsége előtt hűséges szolgálatja nyilván vagy, mindazonáltal a *ratio status* és ő felsége szolgálatja kívánván resignatióját, erre persvadeálja és ő felsége kegyelméről mind magát, mind hozzátartozóit affidálja.»⁵ Az ügy gyorsítása érdekében és gróf Kemény engedékenységet feltételezve, a felség kéziratához csatolva volt «... készen *rescriptum* is a gubernatorról szőlő, mely de *acceptatione resignationis* szőlott és ő felsége kegyelméről s 4000 frt pensioról.»⁶ De arra az esetre, ha gróf Kemény makacsodnék és resignatióját beadni vonakodnék,⁷ volt csatolva egy más királyi *rescriptum* «... melyben *absque omni vel remunerationis vel gratiae regiae mentione* jubiláltatik és tiltatik, hogy se titkon, se nyilván ő felsége szolgálatját ne impedálja.»⁸ A fentebb említett lemondási nyilatkozatot gróf Kemény László gubernator előbb a guberniumban felolvastatta, a mire a gubernium tagjai május 14-én (1762.) hozzámennek, hogy tőle búcsút vegyenek. Ez a búcsú nagyon érzékeny volt, könnyezve távoztak tőle azok is «kik róla ritkán szőlottanak jól.»⁹

Arról, hogy Csedő csiki r. perceptort hivatalvesztéssel fenyegették meg, már fentebb¹⁰ szó volt, de *cassatio* (hivatalvesztés, elbocsátás) várt azokra is, a kik bár jó hazafiak

¹ HN. 108. l.

² 97. l.

³ HN. 42. l.

⁴ Mária Terézia.

⁵ HN. 4. l.

⁶ U. o.

⁷ «In illum casum ha nem resignálna». —

⁸ HN. 4. l.

⁹ U. o.

¹⁰ 101. l.

legyenek is «Ő felsége szolgálatjának opponálják magukat» a mint azt gróf Gyulai József kövárvidéki főkapitány esete mutatja, a kivel elbocsátása alkalmával kiméretlenül megértetik azt is, hogy meg kellett volna neki gondolnia azt, hogy igen ifjú korában nem maga érdemeiért, hanem elei tekintetéért resolváltatott azon hivatalra.»¹

A hivatalba iktatásnál egyes főtisztviselőknek bizonyos ünnepélyes formákat szoktak volt követni. Egy ilyen installációs esetet jegyzett fel Halmágyi 1767 szeptember havában, a mikor is a fogaraszöldi főkapitányságra Bruckenthal Mihály újgyézházaszéki királybíró, a cancellárius testvére resolváltatott. Leírja pedig ezt a hivatalba iktatást Halmágyi a következőképen: «...A szokás szerint a vár belső kapujába vala az instellatio, elég nagy frequentia között; midőn mindhárom részről a propositiók meglettek, felemelék háromszor a városi vicekapitány Boér Antal és perceptor Talaba János; kiálták ők, hogy vivat! vivat! s még vagy kettő a tábla mellett; eleget nógaták a népet, hogy kiáltsák ők is, de csak abba marada. Lefüggesztett fővel jártak az emberek; melyet generális Mennýánszki is obszervált, és Szebenbe beszélt.»² De nem csodálkozhatunk azon, hogy a népnek nem volt kedve az éljenzésre, a mikor a továbbiakban azt olvassuk, hogy rettenetes nagy volt az inség, hogy «...a gabonának nagyobb része kinn volt, a szüntelen való esső miatt kikölt, annyira, hogy a kalangyákat egy darabba lehetett hengergetni. A törökbúza is gyenge volt, és azt is varjak, csókák nagy részént megették.»³

A hivatalos ügykezelésnek meg voltak akkor is, mint mindég a maga bajai. Az administratio lassúsága, a hivataloknak egymással szemben tanúsított feltékenysége, illetékeségi kérdések és hatásköri túlkapások több rendbeli súrlódásokra adtak alkalmat.

A mi az ügyek elintézését illeti, ez a contributionális cancelláriában nem valami gyorsan történhetett. Buccow generális — a mint ezt gróf Lázár János guberniumi elnök Halmágyinak említette — panaszkodott is és az elnököt felhívta, hogy a tisztviselőket «riassza meg és accellerálja a dolgokat».⁴ Igaz különben az is, hogy a hivatalos ügymenet máskülönben sem lehetett valami példás, sem a fegyelem

¹ HN. 8. l.

² HN. 324. l.

³ U. o.

⁴ HN. 44. l.

nem kifogástalan, mert a gubernium elnöke szóvá teszi, hogy egy idő óta hivatalos ügyet elébe nem is hoznak, ő nem is intézkedhetik, mert semmiről nem tud, a mire a generális kiadja a rendeletet, hogy az elnököt mellőzni nem szabad.¹

Volt a generálisnak alkalmá máskor is a cancellária, illetőleg a cancellárius hivatalos eljárása ellen felszólalni. Nemcsak, hogy a cancellária ő felségének határozatait nem közölte a guberniummal, vagy ennél lejjebb a néppel eredeti szövegezésében és teljességükben, és kihagyta belőlük azt, a mi neki épen tetszett, de ennél is tovább ment, mert nem törődött még ő felségének határozott rendelkezéseivel sem és ismételt parancsát és neheztelésével való fenyegetését² várta be, hogy egyik-másik ügyben a gubernium álláspontjáról és előterjesztéseiről ő felségének jelentést tegyen. Halmágyi szerint még az az állapot is közel levőnek látszott, hogy a cancellária egyáltalán nem áll majd szóba a guberniummal.³

Fogalmat alkothatunk magunknak az ügyek lassú menetéről, ha meggondoljuk, hogy a guberniumnak június havi protocollumára csak a rákövetkező év január havában érkeznek meg a cancellária észrevételei.⁴ Sőt előfordul az is, hogy még az ő felségének (1763) január havában két hétre ígért jelentés csak márciusban terjeszthető fel.⁵

Illetékességi és hatásköri dolgokban nagyon féltékeny volt minden hatóság a maga ügykörére és arra, hogy csakis a maga felettes hatósága útján vegye az őket érintő rendelkezéseket. A mikor G. Montoja 1763 szeptember havában mint szebeni interimalis generalis commendans a guberniummal közli ő felsége tilalmát, hogy pénteki napon táncolni nem szabad, a gubernium erre nem hederített, mondván, hogy «... az csak a gvardizont (sic!) illeti, a guberniumnak más canalison szokott ő felsége parancsolni.»⁶ És megtagadta a gubernium a pestis behurcolásának meggátlását célzó rendelkezéseknek kihirdetését és végrehajtását is (1768 febr.), mert az erre vonatkozó felhívást «per suum canale» vette, hanem az oda való «sanitatis commissio requirálta vala a guberniumot.»⁷ Már pedig a fekete halál behurcolásának

¹ HN. 44. l.

² «Sub comminatione indignationis» HN. 35. l.

³ HN. 35. l.

⁴ HN. 43. l.

⁵ HN. 57. l.

⁶ HN. 99. l.

⁷ HN. 372. l.

meggátlása elég fontos arra, hogy a közjólét érdekében el-
lehetne tekinteni az administratio formai kellekeitől.

Surlódások is fordultak elő a prov. cancellária és Bécs között, de mivel Buccow a felségnél, Mária Teréziánál nagy tekintélynek és kedveltségnek örvendett, merhetette azt is, hogy elégtételt is kérjen. Így abban az esetben, a mikor császári rescriptum felhívta őt arra, hogy bizonyos ügyekben az eddigi eljárástól eltérően kópiák helyett ezentúl az eredeti iratokat mellékelje, Buccow önérzettel szólal fel és azt írja vissza a felségnek, «hogy annyi esztendőktől fogva folytatott szolgálata után, ha annyi creditumot sem érdemel, nincs tovább mit cselekedjék. Tudja, nem ő felsége parancsolatja, azért satisfactiót kér.»¹

A gubernium a Bécsbe küldött hivatalos jelentéseiben és előterjesztéseiben nem járt el mindig az országos törvények értelmében és szellemében, nem is mindig azzal a nyíltsággal és őszinteséggel, melyet a helyzet igazságos elbírálása érdekében joggal kívánni lehetett volna. A gubernium tanács-
tagjai Buccow befolyása alatt állottak, egyéni önállóságuk a hivatali függetlennek esett áldozatul. Hiába volt néha Hal-
mágyinak más meggyőződése, ő mint secretárius csak Buccow szövegezését írhatta, bár mennyire bántotta őt néha «... hogy oly törvénytelenégeket kellett» írnia.² A hivatali független-
től eltekintve csorbát szenvedett a consiliáriusok önállósága az erdélyi püspök hatalmaskodása által is, mert a jó béke kedvéért rendszeren a püspök véleménye mellé szegődtek; «... szemibe senki nem örömet szöllott.»³ Jött ugyan 1763 június havában ő felségétől egy rescriptum, melyben «parancsolja a guberniumnak, hogy sincero et infucato calamo írjon,»⁴ de ilyen parancsoknak nagy foganatjuk nem lehetett.

A hivatalos titkot komolyan vették, indiscretiót, ha magasabb rangú tisztviselő is követte el azt, megtorlás nélkül nem hagytak. A mikor 1762 május 18-án a gubernium elnökének tudomására jut, «hogy némely írásokat a cancelláriáról kiadtak, holott hire nélkül semmit kiadni szabad nem volna, megparancsolá... investigaltassék, ki adta ki, mert abból nehéz exemplumot statuál.»⁵

Arról, hogy a hivatali állások betöltésénél az ügyneve-

¹ HN. 62. l.

² HN. 70. l.

³ HN. 297. l.

⁴ HN. 73. l.

⁵ HN. 23. l.

zett *geometrica proportio* és a vallások paritása figyelembe vétessék, már fentebb¹ tettünk említést. Erre nézve — úgy írja Halmágyi 1767 augusztus havában — «számtalan *resolutio* jött» és «vigyáztak is erre *tempore erectionis tabularum continuarum*, de már mindenütt *recedálni* kezdenek.»² Vagyis ennek komoly és lelkiismeretes végrehajtásáról szó sem volt. Így 1767-ben Fejérvármegyében négy városi *vicetisztség* közül csak egy a reformátusoké, három *perceptor*nak csak egyike református, ugyanígy áll a dolog Udvarhely, Háromszékben, Küküllőn, Tordán, Kolozsvárt pedig még ezeknél is kedvezőtlenebb a helyzet. A «kolosmonostori conventbe egy *requisitor* *sine* református, Károlyvárt csak egy.» És csüggedt hangulatban folytatja a református vallású Halmágyi, hogy «... a mit egyszer elkapnak,³ magokénak tartják; már most azon vadnak, hogy a *notarius*okat mindenütt *catholicus*okat tegyenek.»⁴ Sőt mi több ebbeli törekvésükben arra sem várnak, hogy az állás szabályszerűen megürüljön és szabályszerű pályázat hirdettessék ki, mint az Krasznán is történt, a hol «egy haszontalan emberért ok nélkül és *sine* *candidatione* et *resignatione* kihagyák az *ordinarius* *notarium* Sebess Ferencet, jó embert; noha már azelőtt jött volt *resolutio*, hogy a *notariusság* *non est* *mutationi* *obnoxius*. A *neo resolutus* pedig, mint *incapax* és *irresidentiatus*, maga *deprecálta* az *ordinarius* *notariusságot*»⁵ 1768 február havában újból nyílik alkalma Halmágyinak a Küküllő vármegyei *candidatio* kapcsán a panaszra, mert újból megerősödtek a *katholicus*ok, úgy, hogy ott «két főbíró, két *viceispány*, két *perceptor*, két *notarius* közül egy *sine* református, *assessor* pedig csak három.»⁶ Felszólalt és felfolyamodással élt ez ellen az oda-való református nemesség «*demonstrálta*, hogy az *contra ordinationes regias* vagyon, mely a *paritatem* *inter duas religiones* *innuálja*»⁷ Nincs is kilátás és nincsen is reménye neki arra nézve, hogy ez megváltozzék, mert fájdalmasan így végzi az erre vonatkozó feljegyzését: «De ez mind így megyen immár, ha csak Isten nem könyörül rajtunk.»⁸

Megjegyzendő, hogy oly esetben, a mikor az illető tiszt-

¹ 96. l.

² HN. 322. l.

³ A *katholicus*ok.

⁴ HN. 322. l.

⁵ U. o.

⁶ HN. 370. l.

⁷ HN. 371. l.

⁸ U. o.

ség csak *egy* emberrel volt betölthető, a váltakozó rendszer volt, vagy lett volna érvényben. De ilyenkor is lehetőleg a katolikus javára igyekeztek kihasználni a helyzetet, még furfanggal is, mint a hogyan az a kolozsvári «ispotály ispánságánál vagyis provisorságánál» történt 1765 december havában. Ezt a provisorságot, mely «minden két esztendőben a cath. és ref. religiók között azelőtt alternálódni szokott.» Ezt, Halmágyi szerint «hét esztendőől fogva ki nem tekerhetik a catholicusok kezéből.»¹ És a mikor a reformátusok felszólalása után a püspök is kénytelen beismerni, hogy a felszólalás jogosult és hogy a katolikus provizor haszontalan ember, a kit ő is el akar távolítani, mégis a gubernium nem mindjárt dönt az alternatív rendszer életbeléptetése iránt, hanem magáévá teszi a püspök felfogását, hogy «... szükség leszen előre a catholicusokat megkérdeni, miért hét esztendőől fogva nem alternálódott» a provisorság és minden marad a mint volt.

A tisztviselők integritása kisebb ajándékok vagy megvesztegethetőség dolgában nem eshetett nagyobb kifogások alá, mint a hogyan az ilyen esetek más országban is és minden időben előfordulni szoktak. Ajándék elfogadásáról Halmágyi egyáltalán nem szól, de a Szádeczky által írt jegyzetek egyike (342. lapon) idézetet közöl Halmágyi kortársának Rettegi György Emlékirataiból,² a mely szerint Rettegi a bonificatoria commissio elnökének «Szombatfalvi László uramnak... hat szép körmöci aranyat s egy igen szép stuccot (t. i. puskát)...» adott és ennek dacára is az ő jószága kedvezőtlenül felbecsültetett.

A mely eseteket maga Halmágyi közöl, azok arra vonatkoznak, hogy előkelő és magas pozícióban lévő tisztviselő állásából kifolyólag oly előnyökhöz jut, a melyekben nem volna része, ha azt a hivatalt nem viselné. Így az 1763 július havában elhalt gróf Bethlen Farkas generális hagyatékának elárverezése alkalmával gróf Bethlen Gábor cancellárius és öccse Miklós a végrendelet sima lebonyolítása érdekében féláron vették, illetőleg vehették meg a ménest. «Megért két annyit — mondja Halmágyi — nem tudom, hogy aestimálták oly olcsón. Talám azért, hogy difficultást tévén a cancellárius a testamentum dolgában, ezáltal tollálták.»³

Magáról Buccow generálisról írja Halmágyi, hogy ő

¹ HN. 228. l.

² Hazánk IV. kötet. 353. l.

³ HN. 90. l.

«a ki életében sok mesterembernek adóssá maradt és talán senkinek accurate nem fizetett»¹ szeretett ígérni és mások szolgálatait ingyen igénybe venni.² Ez állásának felhasználásával, valamint állásából kifolyólag az építési és átalakítási munkálatoknál minden rendbeli iparosnak igénybevételeével nagyon olcsón jutott a frecki birtokhoz olyképen, hogy «a Frecki háza és kerti, mely másnak 20 ezer forintban felkerült volna, magának talám alig állott harmadában.»³ Rátér Halmágyi még később is erre a frecki házra és fundusra, megemlítvén, hogy Buccow «ampliálta a fundust, ... privátustól, publicumtól is vévén hozzá a faluban, kit erővel, kit quasi erővel ...»⁴

A hivatalok és hivataloskodás nyelvi viszonyairól is szórványos feljegyzései vannak Halmágyinak. A magyarországi országgyűlés dolgairól szólva (1764 november), bizonyos büszkeséggel írja, hogy azokon a diétákon olyan latin «oratiókat mondottanak a statusok között, melyet Rómában is, midőn in flore volt, el lehetett volna mondani, oly concinne»⁵ és modeste, hogy semmi hibát, vagy sérelmet Momus⁶ sem talált volna benne.»⁷

Gróf Hadik András generális mint Buccow generális utóda és a gubernium új praesese 1764 augusztus 7-én Szebenben *magyarul* tartja beköszöntő beszédét, «mely allocutio ... igen nagy örömmel töltötte bé a felgyűlt magyarokat és nevezetesen gróf Mikes Antalt örömeiben való sirásra indította.»⁸ Érthetővé válik ez az elérzékenyülés, ha tudjuk, hogy Buccow volt az, a ki a gubernium tanácskozási és levelezési nyelvét, mely 1762-ig a *magyar* volt, a *latinnal* cseréltette fel⁹ és Hadik allocutiójából a magyar nyelvnek

¹ HN. 119. l.

² Az ilyen ígéretnek hiteladásával megjárta egyebek között Wolmann városi hadnagy is, «ki a frecki házak építése körül kezdetől fogva hivatalja és maga oeconomiája neglectusával töltötte idejét» Buccow halála után kereste és kérdezte, «hol az a ló, melyet néki a generális ígért?» Persze ilyen lóról nem tudott senki, és ezen «nevetek a cselédek.» HN. 118. l.

³ HN. 119. l.

⁴ HN. 137. l.

⁵ Művésziessen, finoman.

⁶ Momus az álom és az éjjel fia Heriodos szerint mint éleslátású és csipkedő, gáncsoló természetű isten, ellenőrizte a többi isten és az emberek cselekedeteit és mindenben kifogásolni valót talált.

⁷ HN. 149. l.

⁸ HN. 125. l., a hol az egész terjedelmében közölve van. — HN. 124. l.

⁹ G. L. Az erdélyi diéták stb. III. köt. 95. l.

újból való érvényesítésére megnyílt a remény. Megemlíthetjük, hogy gróf Hadik ezt a beszédet «feltett kalappal» mondotta el.¹

A mikor pedig néhány évvel később 1768 január havában híre járt annak, hogy Hadik helyébe gróf O'Donnel fog következni, az első sajnálta utódját, ki «mint egyenes és igaz ember» az Erdélyben uralkodó «tökéletlen factiókhoz nem szokott» és hozzáteszi Halmágyi: «megválnék mennyiben fogja gyakorolhatni egyenességét, mert a mint beszél, se deákul, se németül nem tud és így kevés magyarral beszélhet és azt kell hinni, a mit a szász fog elméjére adni...»²

A német nyelv mint hivatalos nyelv úgy látszik 1768 körül kezdett tért hódítani és a németesítés hatása alatt írhatta Halmágyi 1768 június havában, miszerint azért, «hogy a thesaurariusról inkább kifarag hassák a magyarokat, németül kezdik nagyobb részint az expeditiókat és bizonyos hivatalokra candidáltatván hazafiai, visszaírt az udvari camara, tudósítsák, ha tudnak-e németül.»³ Erre nézve ugyanis az első lépés már meg volt téve, mert a mint azt Halmágyi egyik feljegyzéséből következtetni lehet, a guberniumnak öfelségéhez küldött előterjesztéseihez már Buccow generális (1762) külön *német* nyelven írt relatiót is csatolt, a melynek tartalmát azonban a tanácsosokkal nem közölte.⁴

Arra nézve, hogy teljességében láthatnók a tisztviselők fizetési viszonylatait a hierarchiai rangfokozatuk minden lépcsőzetén végig, a legalsóbbtól a legfelsőig, nagyon kevés az adat a naplófeljegyzésekben. De ezt a kérdést különben is egészen más történelmi adatokból, a diétákon megszavazott költségvetési tételekből lehetne kimerítően tárgyalni.

Hogy azonban némi tájékoztatásunk legyen a tisztviselők akkori anyagi helyzetéről, mégis idéznünk kell azokat a kevésszámú hiányos adatokat, melyek Halmágyi feljegyzéseiben szórványosan találhatók.

A fizetések megállapításánál, még a felség «placet»-umával szemben a cancellária sem tartotta magát a javaslattevő fórum (például a gubernium) előterjesztéséhez. Nemcsak változtatta (emelte vagy leszállította) belátása és tetszése szerint — néha érthetetlen módon is — az eredeti javaslatokban szereplő fizetési összegeket, hanem felforgatta a hivatali

¹ HN. 124. 1.

² HN. 348. 1.

³ HN. 388. 1.

⁴ HN. 16. 1.

⁵ HN. 16. 1.

rangfokozatnak addig megállapítva volt sorrendjét is. Így például a gubernium személyi létszámának 1762-ben tervezett gyarapításánál a hierarchia felsőbb fokán álló concipistát a registrator, protocollista és expeditor után helyezte a cancellaria és fizetését a guberniumi javaslatnak 800 forintjával szemben 500 forintra szállította le.¹ Ilyen eljárás után természetesen, hogy a gubernátor representációval élt ő felsége előtt.

Nem kevésbé sérelmesnek találták azt a leiratot is, melynél fogva az 1758-iki diétán engedélyezett fizetési többlet (gubernátoré 2000, consiliariusoké 500, secretarius és registratoroké 200 frt) és melyet eddig öt részletre felosztva felvehettek, betiltatott azzal a rendelkezéssel «hogy senki ezen auctiót az esztendő végeig, míg ő felsége kinek-kinek industriáját² nem látja és akkor is különben ki ne vegye, hanemha³ ő felségétől engedelem adatik».⁴ Világos, hogy ezen intézkedés visszatetszés szült és a 2000 forint erejéig érdekelt gubernátor is representációval élt a felség elé.⁵

A gubernium személyzetének fizetési adataiból közölhetjük, hogy 1764-ben a gubernátor fizetése (Hadiké) 8000 forint volt,⁶ a miben csak az lehetne feltűnő, hogy hetven évvel azelőtt 1694-ben a diéta a gubernátor fizetését 10,000 forintban állapította meg.⁷ A fentebb már említett létszámemelés alkalmával a gubernium új tisztviselői részére a következő fizetések hozattak javaslatba: «concipistának 800, registratornak 700, protocollistának és expeditornak 600 frt fizetése légyen».⁸ A guberniumi consiliariusnak fizetése 2000 forint volt 1764-ben.⁹ A számszék elnökének (exactoriae praeses, vagy exactoratus praeses-nek) pedig 4000 forint.¹⁰

Báró Seeberg Márton mint r. commissarius az udvar parancsára egy százsz gazdasági igazgatóságot (nationale oeconomicum directorium-ot) állított fel, az abban működő négy adsector-nak egyenként 1200 frt, az actuariusnak 800 frt, a registratornak 600 frt, három cancellistának egyenként 300 frt fizetése volt (1766 április havi feljegyzés).¹¹

¹ HN. 8. l.

² Buzgalmát.

³ Hacsak nem.

⁴ HN. 16. l.

⁵ U. o.

⁶ HN. 148. l.

⁷ G. L. Az erdélyi diéták stb. III. k. 13. l.

⁸ HN. 8. l.

⁹ HN. 108. l.

¹⁰ HN. 108. és 252. l.

¹¹ HN. 252. l.

1764 szeptember havában királyi rendelettel szabályozták Erdélyben az adószedés módját és intézkedés történt «a perceptorok fizetéséről és gradusáról». A számvizsgáló (ratio-num revisor) fizetését 800 frt-ban a számellenőrt (contrallor sic!), 600 frt.-ban három cancellistáét egyenként 300 frt.-ban állapították meg.¹ «A két első candidáltatni, az utolsó három auditis revisore et contrarotularis a gubernium által denomináltatni rendeltetnek.»²

Fizetésemelés egyes esetekben bizonyos érdemek elismerése fejében is engedélyeztetett. Így Antos István vicekirálybíró esetében, a ki a nationális militia felállítása körül tanúsított «hívségeért» e cassa provinciali 200 frt.-al angeáltaték.³

Díjtalan alkalmazásra vonatkozó feljegyzéseket is találunk. Így Halmágyi öccse Halmágyi Ferencz majd egy esztendeig viselte a v. ispányságot és a mikor a fizetését kérte, ő felsége azt nem adta «hanem egybbe ígerte kegyelmességét data opportunitate»⁴ 1765 november havában pedig gróf Teleki Imrét ő felsége «resolválá táblai assessornak cum voto et sessione, sine tamen salario».⁵

Egyes hivatali állás, például a királybírói tisztség Vizaknán, bizonyos ingatlan birtoklásával volt kapcsolatos. Vizaknán a «Geréb-ház» tulajdonosa volt mindég a királybíró is. Ezt maga a város is 1000 frt vinculum mellett elismerte.⁶

Többhelyt említi Halmágyi a napidíjakat is (diurnum). Az 1763-ban a Csíkszékben eljáró sorozóbizottságnak március hónapban diurnumot rendeltek el, még pedig Kálnoki generalisnak 10 m. frtot, gróf Nemes János bizottsági tagnak valamint a «general auditornak 3—3 rs. frtokat és ezt ő felségének referálák».⁷ Az erdélyi provincialis kanczellárius báró Bruckenthal Sámuel 1764. és 1765-ben végzett bécsi útjai alkalmával 8 r. frtot kapott napidíjúl,⁸ a magával vitt két szász fizetéses cancellistának pedig «2—2 r. frt. diurnumot exoperált e cassa provinciali».⁹ Ezek a most említett napidíjak a rendes fizetésen felül még kijáró külön napidíjak.

¹ HN. 131. l.

² U. o.

³ HN. 42. l.

⁴ HN. 394. l.

⁵ HN. 217. l.

⁶ HN. 100. l.

⁷ HN. 59. l.

⁸ HN. 120., 136., 223. l.

⁹ HN. 223. l.

Van azonban olyanapidíj (diurnum) is, a melyet az illető mint fizetést élvez, addig míg állásában rendszeresítik. Ilyenapidíjas állást kapott Honorius Fichtel, a ki Seeberg báróval Pozsonyból Erdélybe jöven előbb mint directorium actuariussa volt alkalmazva, utóbb azonban a mikor ebből az állásból kicsöppent «míg accomodatiója lehet» az udvar részéről 3 r. forint diurnummal «az új rationis revisorium officiumra¹ practicansnak» rendeltetett.²

Tisztviselővel szemben az elismerésnek és jutalmazásnak meg voltak Halmágyi idejében is azok a formái, a melyek mostanság is szokásban vannak. «Remuneratio»-ban részesült például 1768 június havában Hutter consiliarius adóügyi buzgalmaért, a maga személyére nézve 100 aranyat kapott, personaleja pedig «a liquidatiókból 100 frtra kettőt». Mint-hogy azonban többet vártak ezzel «igen malcontentusok voltak és monda Hutter uram, azon jutalomra többet nem öli magát és számara a cancellariusnak nem lesz».³

Jutalom, kitüntetés fejében gróf Lázár János az udvarnak tett hasznos szolgálataiért és mivel sok nagy dolgot vitt véghez «jószággal, pénzzel, gyémántos portraittel s promotiókkal» megajándékoztattott⁴ gróf O'Donellnek pedig a «császár is nehányszor adott ezer arany praesentet».⁵

Magától értetődik, hogy a kötelességében hanyagul eljáró tisztviselővel szemben épen úgy alkalmazhatták a megfelelő megtorlást, mint a hogyan azt napjainkban is tehetik, de erre nézve alig találunk adatot. A jubiláltatás, kényszer-nyugdíjazás nem a mulasztásos tisztviselőt sújtja, hanem az a köznapinál magasabb érdekek és magasabb célok eszköze.

¹ Számvizsgáló hivatal.

² HN. 240. l.

³ HN. 387. l.

⁴ HN. 342—43. l.

⁵ HN. 348. l.

